महाकविकालिदासप्रणीतं
रघुवंशमहाकाव्यम्
(प्रथमसर्गः)

उपमा कालिदासस्य

संस्कृतवाङ्मये महाकवीनां सुदीर्घपरम्परा अस्ति । अस्यां परम्परायाम् ''उपमा कालिदासस्य '' इति उक्तिं श्रुत्वा सर्वेषां जिह्वोपरि एकमेव नाम आगच्छति – '' कविकुलगुरुः कालिदासः '' । कविकालिदासस्य उपमालङ्कारप्रयोगनैपुण्यं सजीवमिव दृष्टिगोचरतां समायाति । प्रश्नोऽयमपि यत् केवलं कविकालिदासस्य कवितासु एव उपमानामकोऽयमलङ्कारः अस्ति अथवा अन्यत्रापि ।

यद्यपि उपमाप्रयोगः तु संस्कृतवाङ्मये बहुत्र दृश्यते तथापि कालिदासस्य विषये ''उपमा कालिदासस्य'' इत्युक्तिः तु कवियशसा लोकोक्तिषु परिवर्तिता । महाकविकालिदासेन सर्वेषाम् अलङ्काराणां, रसानां छन्दसाञ्च उपयोगः स्वग्रन्थेषु कृतः । किन्तु उपमा विषयकं नैपुण्यम् अनुपममेव । कालिदासप्रयुक्त-उपमाऽलङ्कारस्य प्रयोगे कीदृशं नैसर्गिकं माधुर्यं विद्यते । अत्र पश्यामः –

पुरस्कृता वर्त्मनि पार्थिवेन प्रत्युद्गता पार्थिव धर्मपत्न्या ।
तदन्तरे सा विरराज धेनुर्दिनक्षपामध्यगतेव सन्ध्या ।। (रघु० २/२०)

सा धेनुस्तयोः दम्पत्योर्मध्ये दिनरात्र्योर्मध्यगता सन्ध्येव विद्यमाना आसीत् । एवमेव रघुवंशस्य प्रारम्भः एव कालिदासेन उपमाऽलङ्कारप्रयोगेण कृतः –

वागर्थाविव सम्पृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।
जगतः पितरौ वन्दे पार्वती-परमेश्वरौ ।। (रघु० ०१/०१)

कालिदासीयग्रन्थेषु सर्वत्र उपमाऽलङ्कारस्य अलौकिक-आभा उद्भासिता भवति । वातावरणस्य सजीवं यथार्थञ्च चित्रणं यथा कालिदासेन कृतं न तदन्येन । यथा –

सञ्चारिणी दीपशिखेव रात्रौ यं यं व्यतीयाय पतिंवरा सा ।
नरेन्द्रमार्गाट्ट इव प्रपेदे विवर्णभावं स स भूमिपालः ।।

अत्र इन्दुमती-स्वयंवरप्रसङ्गे स्वयंवरार्थं समागतानां राजपुत्राणां चयनोपेक्षाकारणात् म्लानमुखानां स्थितिः वर्णिता अस्ति ।

कालिदासस्य कृतिः हृदयग्राह्या न तु बुद्धिग्राह्या । अत्र तु भावपक्षस्य एव प्रबलता । आध्यात्मिक-उपमानां सौन्दर्यमपि महाकविकालिदासस्य रचनासु दृष्टिगतं भवति । यथा –

तस्याः खुरन्यास पवित्रपांसुमपांसुलानां धुरि कीर्तनीया ।
मार्गं मनुष्येश्वरधर्मपत्नी श्रुतेरिवार्थं स्मृतिरूवगच्छत् ।।

अत्र च वर्णितमुपमया यत् राज्ञः दिलीपस्य पत्नी सुदक्षिणा नन्दिन्याः मार्गस्य तथैव अनुसरणं कुर्वती आसीत् यथा स्मृतयः वेदवाक्यानाम् अर्थान् अनुसरन्ति ।

एवं प्रकारेण वयं पश्यामः यत् कालिदासस्य उपमाः अनुरूपता-सरसता-अपूर्वता-विविधता-शास्त्रीयता-स्वाभाविकता-आध्यात्मिकता-व्यावहारिकतादिगुणानां कारणादेव लोकप्रियाः लोकप्रसिद्धाश्च सञ्जाताः ।अस्य कवेः उपमासु भाव-सौन्दर्यम्, अर्थ-सौन्दर्यं तथा शब्दसौन्दर्यादिकस्य दर्शनम् एकेन सहैव भवति ।

'रघुवंशम्' प्रथमसर्गस्य संक्षिप्तकथासारः

कविकुलगुरुः महाकविः कालिदासः न केवलं भारतदेशेऽपितु सम्पूर्णसंसारे विश्रुतः अस्ति । एतेन महाकाव्यद्वयं लिखितं – रघुवंशं कुमारसम्भवञ्च ।'रघुवंशम्' इत्यस्य महाकाव्यस्य प्रथमसर्गस्य कथासारः अत्र लिख्यते –

वैवस्वतमनोः वंशे दिलीपनामकः राजा अभूत् । तेन स्वपराक्रमेण बुद्धिनिपुणतया च सम्पूर्णपृथिवी अधिकृता । सः अतीव दयालुः, उदारः गुणशाली च आसीत् । तस्य राज्यकाले प्रजाः नियमानुसारम् आचरणं कुर्वन्ति स्म । अपराधिभ्यः समुचित-दण्डविधानमासीत् । चौर्यतस्करादिकार्यं न भवति स्म । तस्य राज्ञः दिलीपस्य अनेकाः राज्यः आसन् । परञ्च मगधवंशे उत्पन्ना सुदक्षिणा नामक राज्ञी एव राज्ञे दिलीपाय अधिका प्रिया आसीत् । राज्ञः इच्छा आसीत् यत् राज्याः सुदक्षिणायाः गर्भात् तादृश एव पुत्रः उत्पन्नः भवेत् । चिरकालात् प्रतीक्षा पश्चादपि तस्य इच्छा न सम्पूरिता । अत एव राज्ञा दिलीपेन स्वीयराज्यभारं मन्त्रिभ्यः प्रदाय स्वकुलगुरुवशिष्ठस्य आश्रमः रथारुढो भूत्वा सपत्नीकः गतः।

सन्ध्याकालीनसर्वविधक्रियापश्चात् मुनिवशिष्ठं राजा दिलीपः पत्नी सुदक्षिणा च प्रणतवन्तौ । वार्तालापप्रसङ्गे राज्ञा दिलीपेन सन्ततिविहीनतायाः स्वपीडा गुरवे निवेदिता । महर्षिणा वशिष्ठेन योगबलेन अवगतं यत् राज्ञः दिलीपस्य पुत्रः किमर्थं न सञ्जातः ? तेन सः राजा दिलीपः उक्तः यत् स्वर्गलोकात् आगमनकाले कदाचित् कामधेनोः उपेक्षा कृता । अत एव तस्याः शापकारणात् सन्ततिः न सञ्जाता । महर्षिवशिष्ठेन राजा दिलीपः आदिष्टः यत् कामधेनोः पुत्र्याः नन्दिन्याः सेवा कर्त्तव्या । तदानीमेव नन्दिनी अपि वनात् प्रत्यागता आसीत् । कुलगुरुणा वशिष्ठेन राज्ञः पत्नी सुदक्षिणा अपि नन्दिनीगोः पूजां कर्त्तुम् उक्ता । पुनश्च एतदपि उक्तं यत् यावत् नन्दिनी प्रसन्ना न भवति तावत् कालपर्यन्तं नन्दिनीगोः पृष्ठतः अनुसरणं कृत्वा सेवा कर्त्तव्या ।

तदनन्तरं महर्षिः वशिष्ठः राज्ञे शयनाय आदेशं दत्तवान् । प्रातः काले शिष्याणाम् अध्यापनध्वनिं श्रुत्वैव राजा दिलीपः सपत्नीकः जागृतः सञ्जातः ।

एवं प्रकारेण रघुवंशस्य प्रथमसर्गस्य कथा समाप्ता भवति ।

महाकविः कालिदासः

न केवलं प्राचीनकाले अपितु वर्तमानकालेऽपि इयं संस्कृतभाषा स्वीयग्रन्थानामाधारेण स्वीयज्ञानप्रकाशेन च सम्पूर्णसंसारे एव अद्वितीया विद्यते । एतदपि सत्यमेव यत् यदा संस्कृतभाषा सार्वत्रिकरूपेण विद्यमाना आसीत् तदा भारतदेशोऽयं सर्वेषु क्षेत्रेषु प्रथमस्थाने विद्यमानः आसीत् ।

अस्यां वैदिक-लौकिकसंस्कृतभाषायाम् अनेकैः महाकविभिः अनेके ग्रन्थाः लिखिताः । एतेषां महाकवीनां चर्चाप्रसङ्गे महाकवेः कालिदासस्य नाम विश्वविश्रुतमिति वयं जानीम एव । महाकविरयं संस्कृतस्य सर्वश्रेष्ठः कविः, नाटककारः कविताकामिन्याः विलासश्च विद्यते । अयं भारतीयसाहित्यस्य सर्वश्रेष्ठः विभूतिः प्राचीनःभारतीय-अन्तरात्मनः प्रतिनिधिश्च । अस्य महाकवेः रचनासु भारतीयसंस्कृतेः प्राणतत्त्वानि सन्निहितानि सन्ति । एतस्य रचनाः शिष्टविद्वद्भ्यः सामान्यशिक्षितेभ्यश्च समानरूपेण रोचन्ते । महाकविकालिदासस्य रचनासु नवरसानां रसास्वादनं कर्तुं शक्यते ।

कालिदासस्य स्थितिकालः – संस्कृतभाषायाः महाकविभिः स्वीयजीवनवृत्त –स्थान–समयादि विषये प्रायशः अल्पमेव लिखितमुक्तञ्च । अत एव तेषां समयादिनिर्धारणक्रमे निश्चयात्मकरूपेण किमपि वक्तुं न शक्यते । इयमेव स्थितिः

महाकविकालिदासस्य विषयेऽपि विद्यते । भारतीयजनश्रुतेराधारेण कालिदासः राज्ञः विक्रमादित्यस्य नवरत्नेषु प्रमुखः आसीत् -

धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कुवेतालभट्टघटखर्परकालिदासाः ।
ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वैवररुचिर्नवविक्रमस्य ।।

एतेन प्रमाणेन विभिन्नविद्वद्भिः कालिदासस्य स्थितिकालः षष्ठी शताब्दी ई.तः प्रारभ्य प्रथम-शताब्दीपर्यन्तम् अनुमीयते ।

महाकविकालिदासस्य रचनाः - यद्यपि महाकविकालिदासस्य नाम्ना अनेके ग्रन्थाः प्राप्यन्ते । पुनरपि अस्य महाकवेः सप्त रचनास्तु प्रमाणीक्रियन्ते एव । एतासां संक्षिप्तपरिचयः अत्र प्रस्तूयते -

महाकाव्यद्वयम् -

(१) रघुवंशम् - इदं नवदश (१९) सर्गाणां महाकाव्यमस्ति । एतेषु सर्गेषु महाकविना कालिदासेन इच्छवाकुवंशीयानां नवविंशतिः (२९) राज्ञां वर्णनं कृतमस्ति ।

(२) कुमारसम्भवम् - इदं महाकाव्यं सप्तदशं (१७) सर्गेषु विभक्तमस्ति । अस्मिन् महाकाव्ये शिव-पार्वत्योः विवाहस्य, कार्तिकेयस्य जन्मनः तेन च तारकासुरस्य हननस्य कथा वर्णिता अस्ति ।

त्रीणिनाटकानि -

(१) मालविकाग्निमित्रम् - इदं पञ्च-अङ्कानां नाटकमस्ति । अस्मिन् नाटके विदिशा प्रदेशस्य राज्ञः अग्निमित्रस्य मालवदेशस्य च राजकुमार्याः मालविकायाः प्रेमप्रसङ्गः परिणयश्च वर्णितः अस्ति । नाटकमिदं कालिदासस्य प्रारम्भिककृतिः मन्यते ङ्क

(२) अभिज्ञानशाकुन्तलम् - इदं कालिदासस्य विश्वविख्यातं नाटकमस्ति । अस्मिन् अष्ट-अङ्काः सन्ति। एतेषु अङ्केषु राज्ञः दुष्यन्तस्य शकुन्तलायाश्च परिणयकथा वर्णिता अस्ति । अस्य नाटकस्य सम्बन्धे सूक्तिरियं प्रसिद्धा - '' कालिदासस्य सर्वस्वमभिज्ञानशाकुन्तलम्।।'' एतस्मात् कारणादेव कालिदासोऽयं विश्वकविः सञ्जातः । विश्वस्य अनेकभाषासु अस्य अनुवादः कृतः अस्ति ।

(३) विक्रमोर्वशीयम् - इदं पञ्च-अङ्कानां नाटकमस्ति । एतस्य पञ्चाङ्केषु राज्ञः पुरुरवामहोदयस्य तथा उर्वशी अप्सरसः परिणयकथा वर्णिता अस्ति। कालिदासः सम्भवतः तात्कालिक समाजस्य अवस्थायाः चित्राकर्षणाय एतस्य नाटकस्य रचना कृता ।

खण्डकाव्यं गीतिकाव्यञ्च -

(१) मेघदूतम् - इदमेकं खण्डकाव्यमस्ति । अस्य भागद्वयमस्ति -

(क) पूर्वमेघः (ख) उत्तरमेघश्च । अस्मिन् खण्डकाव्ये एकस्य वियोगिनः यक्षस्य वर्णनं कृतमस्ति । स्वीयकर्त्तव्य प्रमादवशात् सः भार्यातः एकवर्षाय पृथक् भूत्वा रामगिरिपर्वते निवसति । सः रामगिरौ निवसन् मेघं दूतं मत्वा स्वीयं सन्देशं भार्यां प्रति प्रेषयति । पूर्वमेघे यक्षेण अलकापुरी पर्यन्तं गन्तुं निर्दिष्टमार्गस्य वर्णनं कृतमस्ति । उत्तरमेघे यक्षेण भार्यायै प्रदत्त-सन्देशः वर्णितः अस्ति ।

(२) ऋतुसंहारः - अस्मिन् ऋतुसंहारे गीतिकाव्ये षड्ऋतूनां मनोरमं वर्णनं कृतमस्ति ।

महाकविकालिदासविरचितं

''रघुवंशम्'' महाकाव्यम्

(प्रथमसर्गः)

श्लोकः १

प्रसङ्गः – अस्मिन् श्लोके महाकविः कालिदासः स्वीयस्य ''रघुवंशम्' इति महाकाव्यस्य निर्विघ्न लेखनकार्यसम्पन्नार्थम् इष्टदेवेभ्यः नमस्कारं कुर्वन् मङ्गलाचरणं प्रस्तौति –

वागर्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये।
जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ।।१।।

अन्वयः – (अहं) वागर्थौ इव संपृक्तौ जगतः पितरौ पार्वती-परमेश्वरौ वागर्थप्रतिपतये वन्दे।

पदार्थः – अहम् = मैं (कालिदास) । वागर्थौ = शब्द और अर्थ। इव = समान। संपृक्तौ = सम्मिलित। जगतः = संसार के। पितरौ = माता और पिता । पार्वतीपरमेश्वरौ = पार्वती और भगवान शिव। वागर्थप्रतिपत्तये = शब्द और अर्थ के सम्यक्तया ज्ञान के लिए । वन्दे = वन्दना करता हूँ ।

हिन्दी-अर्थः – नित्य सम्बन्ध वाले शब्द और अर्थ के समान संसार के माता-पिता पार्वती जी और भगवान शंकर को शब्द और अर्थ के सम्यक्तया ज्ञान प्राप्त करने के लिए मैं (कालिदास) प्रणाम करता हूँ।

व्याख्या –

(क) पर्यायपदानि – अहं = कालिदासः, वागर्थौ = शब्दार्थौ, इव =सदृशं, संपृक्तौ = सम्मिलितौ, जगतः = संसारस्य, पितरौ = माता च पिता च (जननी जनकश्चेति), पार्वतीपरमेश्वरौ = भवानी शिवश्चेति, वागर्थप्रतिपत्तये = शब्दार्थयोः सम्यक् ज्ञानाय, वन्दे = नमामि।

(ख) भावार्थः – शब्दार्थसदृशौ संयुक्तौ संसारस्य मातापितरौ पार्वतीं शिवञ्च अहं कालिदासः शब्दार्थयोः सम्यक् ज्ञानार्थं प्रणमामि।

(ग) छन्दः – अस्मिन् श्लोके अनुष्टुप छन्दः अस्ति। अनुष्टुप् छन्दसः लक्षणमिदम् –

''श्लोके षष्ठं गुरुर्ज्ञेयं सर्वत्र लघुपञ्चमम् ।
द्विचतुष्पादयोर्ह्रस्वं सप्तमं दीर्घमन्ययोः ।।''

अर्थात् यस्य छन्दसः चतुर्षु चरणेषु पञ्चमम् अक्षरं लघु षष्ठम् अक्षरञ्च गुरुः भवतः। पुनश्च द्वितीयचरणे चतुर्थचरणे च सप्तमम् अक्षरं लघु भवति तथा प्रथमचरणे तृतीयचरणे सप्तमम् अक्षरं दीर्घं भवति, तत् छन्दः ''अनुष्टुप्'' भवति।

(घ)अलङ्कारः – अस्मिन् श्लोके शब्दार्थयोः उपमा पार्वती परमेश्वरौ इत्यनयोः कृते प्रदत्ता अस्ति। अतः अत्र उपमा अलङ्कारः अस्ति।

विशेषांश: – वागर्थाविव = वागर्थौ + इव (अयादिसन्धि:)। वागर्थौ, संपृक्तौ, पितरौ पार्वतीपरमेश्वरौ – द्वितीयाविभक्ति:, द्विवचनम्। वन्दे = वन्द् धातो: (आत्मनेपदी) उ.पु., एकवचनम्।

श्लोक: २

प्रसङ्ग: – अस्मिन् श्लोके महाकवि: कालिदास: वर्ण्यविषयस्य अपेक्षया स्वाल्पज्ञानस्य वर्णनं कृत्वा विनम्रतां प्रदर्शयति –

क्व सूर्यप्रभवो वंश: क्व चाल्पविषया मति: ।
तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम् ।।२।।

अन्वय: – सूर्यप्रभव: वंश: क्व, अल्पविषया मति: च क्व, दुस्तरं सागरं मोहात् उडुपेन तितीर्षु: अस्मि।

पदार्थ: – सूर्यप्रभव: = सूर्य से समुत्पन्न । वंश: = कुल, वंश। क्व = कहाँ । दुस्तरम् = कष्ट से पार करने योग्य। सागरं = समुद्र को । मोहात् = मूर्खता के कारण । उडुपेन = छोटी नाव से । तितीर्षु: = पार करने का इच्छुक । अस्मि = हूँ ।

हिन्दी-अर्थ: – भगवान् सूर्य से समुत्पन्न वंश कहाँ ? और अत्यन्त अल्पबुद्धि वाला मैं (कालिदास) कहाँ ? जिस प्रकार कोई व्यक्ति छोटी नौका से अपार समुद्र को पार करना चाहता है (ठीक वही स्थिति मेरी है)।

व्याख्या –

(क) पर्यायपदानि – सूर्यप्रभव: = सूर्यात् उद्भूत:, वंश: = कुलं, क्व = कुत्र, अल्पविषया = अल्पज्ञा, मति: = बुद्धि:, क्व = कुत्र, दुस्तरं = कष्टेन तरितुं, सागरं = समुद्रं, मोहात् = अज्ञानात्, उडुपेन = लघुनौकया, तितीर्षु: = तरितुम् इच्छुक:, अस्मि = भवामि।

(ख) भावार्थ: – कालिदास: वदति यत् यद्यपि महत: सूर्यवंशस्य वर्णनं कर्त्तुं मम सामर्थ्यं नास्ति तथापि अल्पबुद्धियुक्त: अहं तथैव प्रयत्नं करोमि यथा कश्चित् जन: लघुनौकया महत्समुद्रं तरितुमिच्छति।

(ग) छन्द: – अस्मिन् श्लोके अनुष्टुप् छन्द: अस्ति। अनुष्टुप् छन्दस: लक्षणं पूर्वश्लोके दत्तम् अस्ति।

(घ) अलङ्कार: – अत्र स्वीयबुद्धे: तुलना लघु-नौकया सह कृता अस्ति। अत: निदर्शना अलङ्कार: अस्ति।

विशेषांश: – सूर्यप्रभव:, वंश:, अल्पविषया, मति: – प्र.वि. एकवचनम्।
दुस्तरम् – दुस् + तृ + खल् ।
उडुपेन – 'उडुप:' शब्दस्य तृतीया विभक्ति:, एकवचनम् ।
मोहात् – 'मोह:' शब्दस्य पञ्चमी विभक्ति:, एकवचनम् ।

श्लोक: ३

प्रसङ्ग: – अस्मिन् श्लोके महाकवि: कालिदास: ''महाकाव्यरचनासामर्थ्यं मयि कुत:? इति विलिख्य स्वविनम्रतां प्रदर्शयति –

मन्द: कवियश: प्रार्थी गमिष्याम्युपहास्यताम् ।
प्रांशुलभ्ये फले लोभादुद्बाहुरिव वामन: ।।३।।

अन्वय: – मन्द: कवियश: प्रार्थी प्रांशुलभ्ये फले लोभात् उद्बाहु: वामन: इव उपहास्यतां गमिष्यामि।

पदार्थ: – मन्द: = अल्पबुद्धि, मन्दमति। कवियश: प्रार्थी = काव्यनिर्माण से होने वाला यश । प्रांशुलभ्ये = उन्नत पुरुष को प्राप्य । फले = फल की ओर । लोभात् = लोभ से । उद्बाहु: = ऊपर हाथ उठाते हुए। वामन: = बौने पुरुष के समान। उपहास्यतां = उपहास से प्राप्त होना। गमिष्यामि = प्राप्त करूँगा।

हिन्दी-अर्थ – मैं मन्दमति, महाकवियों की कीर्ति का अभिलाषी हूँ। किन्तु लम्बे मनुष्यों के द्वारा पाने योग्य फल की ओर लोभ से ऊपर की ओर हाथ उठाकर छोटे कद वाले (वामन) पुरुष के समान उपहास्यता को प्राप्त होऊँगा – इस प्रकार के कथन से महाकवि कालिदास पुन: ''विद्या ददाति विनयम्'' इस उक्ति को चरितार्थ किया।

व्याख्या –

(क) पर्यायपदानि – मन्द: = अल्पबुद्धियुक्त:, कवियश: = कविभि: काव्यनिर्माणेन प्राप्तं यदिदं यश:, तत् कवियश:, प्रार्थी = इच्छुक:, प्रांशुलभ्ये = उन्नतपुरुषप्राप्तियोग्ये, फले = आम्रादिफलविषये, लोभात् = फलग्रहणभिलाषात्, उद्बाहु: = उर्ध्वहस्त:, वामन: = लघुकायपुरुष:, इव = यथा, उपहास्यताम् = उपहासविषयतां, गमिष्यामि = प्राप्स्यामि ।

(ख) भावार्थ: – महाकवि: कालिदास: स्वीयां विनम्रतां प्रदर्शयन् वदति यत् अहं मन्दमति: महापुरुषाणां चरितयुक्तरघुवंशस्य वर्णने तथैव उपहास्यतां प्राप्स्यामि यथा कश्चित् वामन: पुरुष: लम्बमानपुरुषेण प्राप्यमाणं फलं प्राप्तुम् उर्ध्वहस्तम् उपहास्यतां प्राप्नोति।

(ग) छन्द: – अस्मिन् श्लोके अनुष्टुप् छन्द: अस्ति। एतस्य छन्दस: लक्षणं पूर्वश्लोके द्रष्टव्यम् ।

(घ) अलङ्कार: – श्लोकेऽस्मिन् 'उपमा' अलङ्कार: अस्ति।

विशेषांश: –

मन्द:, कवियश:, प्रार्थी – प्रथमाविभक्ति:, एकवचनम् ।

गमिष्यामि – 'गम्' धातो: लृट्लकार:, उ.पु., एकवचनम् ।

उपहास्यताम् = उप् + हस् + ण्यत् + तल् (द्वि.वि., एकवचनम्)

लोभात् = 'लोभ:' शब्द:, पञ्चमी विभक्ति:, एकवचनम् ।

श्लोक: ४

प्रसङ्ग: – अस्मिन् श्लोके महाकवि: कालिदास: सूचयति यत् रघुवंशस्य वर्णनं मम कृते अतीव सरलमस्ति, यतोहि इत: पूर्वमपि वाल्मीकिरादिकवय: सूर्यवंशस्य विषये वर्णनं कृतवन्त: सन्ति –

अथवा कृतवाग्द्वारे वंशेऽस्मिन्पूर्वसूरिभि: ।
मणौ वज्रसमुत्कीर्णे सूत्रस्येवास्ति मे गति: ।।४।।

अन्वय: – अथवा पूर्वसूरिभि: कृतवाग्द्वारे अस्मिन् वंशे वज्रसमुत्कीर्णे मणौ सूत्रस्य इव मे गति: अस्ति।

पदार्थ: – अथवा = प्रकारान्तर से । पूर्वसूरिभि: = प्राचीन कवियों (वाल्मीकि आदि) के द्वारा । कृतवाग्द्वारे = संस्कृतवाङ्मय के विषय में कृत लेखन से महाकाव्य-निर्माण का द्वार पहले ही खोल दिया है । अस्मिन् = सूर्य से उत्पन्न होने वाले । वंशे = कुल में । वज्रसमुत्कीर्णे = मणियों में छिद्र करने वाली सूई के द्वारा ग्रन्थित । मणौ = रत्न में। सूत्रस्य इव = सूत्र (धागे) के समान। मे = मेरी। गति: = सञ्चार। अस्ति = (सम्भव) है।

हिन्दी-अर्थ: – अथवा वाल्मीकि आदि पूर्ववर्ती कवियों ने सूर्य-वंश को आधार बनाकर रामायण आदि काव्य लिखकर संस्कृत-वाङ्मय का अर्थात् महाकाव्य निर्माण का द्वार पहले ही खोल दिया है। अत: सूर्यवंश से सम्बन्धित महाकाव्य-निर्माण का कार्य मेरे लिए वैसे ही सम्भव हो गया है जिस प्रकार हीरे की सूई से छिद्रित मणि में धागा पिरोना सम्भव है।

व्याख्या –

(क) पर्यायपदानि – अथवा = पक्षान्तरेण, पूर्वसूरिभि: = प्राचीनकविभि:, कृतवाग्द्वारे = रामायणादिरूपवाङ्मार्गे, अस्मिन् = सूर्यप्रभवे, वंशे = कुले, वज्रसमुत्कीर्णे = मणिबेधकसूच्या विद्धे, मणौ = रत्ने, सूत्रस्य = तन्तो:, इव =

यथा, मे = मम, गति: = सञ्चार:, अस्ति = वर्तते।

(ख) भावार्थ: – कवि: कालिदास: महाकवीनां तल्लिखितमहाकाव्यानाञ्च परम्पराया: विषये अनुमोदनं कुर्वन् वदति यत् यथा मणिवेधकसूचीविद्धे रत्ने सूत्रस्य गतिर्भवति तथैव महर्षिवाल्मीकिरचितरामायणप्रबन्धद्वारेण सूर्यवंशेऽस्मिन् मम वाणी अवश्यमेव सञ्चरिता भविष्यति ।

(ग) छन्द: – अस्मिन् श्लोके अनुष्टुप् छन्द: अस्ति। एतस्य छन्दस: लक्षणं पूर्वश्लोके द्रष्टव्यम्।

(घ) अलङ्कार: – श्लोकेऽस्मिन् 'उपमा' अलङ्कार: अस्ति।

विशेषांश: –

कृतवाग्द्वारे = वाक् एव द्वारम् इति वाग्द्वारम् । कृतं वाग्द्वारं येन स: कृतवाग्द्वार:, तस्मिन् कृतवाग्द्वारे (सप्तमी विभक्ति:, एकवचनम्)।

पूर्वसूरिभि: = तृतीया विभक्ति:, बहुवचनम्।

वज्रसमुत्कीर्णे = वज्रेण समुत्कीर्ण: इति वज्रसमुत्कीर्ण:, तस्मिन् वज्रसमुत्कीर्णे (सप्तमी विभक्ति:, एकवचनम्)।

मणौ = सप्तमी विभक्ति:, एकवचनम्।

श्लोक: ५

प्रसङ्ग: – श्लोकेऽस्मिन् कविकुलगुरु: महाकवि: कालिदास: रघुवंशिनां संस्कारा: कीदृशा: इति वर्णयति –

सोऽहमाजन्मशुद्धानामाफलोदयकर्मणाम् ।
आसमुद्रक्षितीशानामानाकरथवर्त्मनाम् ।।५।।

अन्वय: – स: अहम् आजन्मशुद्धानाम् आफलोदयकर्मणाम् आसमुद्र-क्षितीशानाम् आनाकरथवर्त्मनां (रघूणाम् अन्वयं वक्ष्ये)।

पदार्थ: – स: = (पूर्वोक्त) वह। अहम् = मैं (कालिदास)। आजन्मशुद्धानाम् = जन्म से लेकर मृत्युपर्यन्त जिनके संस्कार तथा चरित्र शुद्ध रहे । आफलोदयकर्मणाम् = जब तक फल की प्राप्ति न हो जाय तब तक निरन्तर कर्म करने वाले । आसमुद्रक्षितीशानाम् = सागर पर्यन्त पृथ्वी पर शासन करने वाले । आनाकरथवर्त्मनाम् = स्वर्ग (आनाक) तक रथ से यात्रा करने वाले अर्थात् देवताओं की सहायता करने वाले। रघूणाम् = रघुकुल में उत्पन्न होने वालों के । अन्वय = वंश को । वक्ष्ये = कहूँगा ।

हिन्दी-अर्थ: – पूर्वोक्त मैं कालिदास जिनके जन्म से लेकर अन्त तक संस्कार तथा चरित्र शुद्ध रहे, जब तक फल की प्राप्ति न हो जाए तब तक निरन्तर कर्म करने वाले, सागर तक पृथ्वी पर शासन करने वाले, स्वर्ग तक रथ से यात्रा करने वाले अर्थात् देवताओं की सहायता करने वाले रघुकुल में उत्पन्न होने वालों के वंश के बारे में वर्णन करूँगा ।

व्याख्या –

(क) पर्यायपदानि – स: = पूर्वोक्त: असौ, अहम् = कालिदास:, आजन्मशुद्धानाम् = जन्मत: आरभ्य मृत्युपर्यन्तं शुद्धसंस्कारचरित्रयुक्तानाम्, आफलोदयकर्मणाम् = कर्मफलप्राप्तिपर्यन्तं कर्मकुर्वताम्, आसमुद्रक्षितीशानाम् = समुद्रपर्यन्तं पृथिव्यां शासनकर्त्तृणाम्, आनाकरथवर्त्मनाम् = स्वर्गपर्यन्तं रथेन मार्गगामिनां, रघूणाम् = रघुवंशिनां, वंशपरम्परां वर्णयिष्यामि इति।

(ख) भावार्थ: – कालिदासेन उक्तं यत् अहम् आजन्मशुद्धसंस्कारचरित्रवतां, कर्मफलप्राप्तिपर्यन्तं कर्मकुर्वतां, समुद्रपर्यन्तं पृथिव्यां शासनकर्तृणां स्वर्गपर्यन्तं रथेन मार्गगामिनां रघुवंशिनां वंशपरम्पराया: वर्णनं करिष्यामि।

(ग) छन्द: – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्द: अस्ति । पूर्वश्लोके लक्ष्णं द्रष्टव्यम् ।

विशेषांश: – स: अहम् – कालिदासस्य विशेषणम् ।

आजन्मशुद्धानाम् - षष्ठी वि. बहुवचनम् ।
आफलोदयकर्मणाम् - षष्ठी वि. बहुवचनम् ।
आसमुद्रक्षितीशानाम्, आनाकरथवर्त्मनाम् - ष.वि. बहुवचनम् ।
'आ' समन्तात् इत्यर्थे सर्वत्र प्रयुक्तमस्ति ।

श्लोक: ६

प्रसङ्गः - अस्मिन् श्लोकेऽपि रघुवंशे उत्पन्नजनानां चरित्रं वर्णयति महाकविः कालिदासः -

यथाविधिहुताग्नीनां यथाकामार्चितार्थिनाम् ।
यथापराधदण्डानां यथाकालप्रबोधिनाम् ।।६।।

अन्वयः - यथाविधिहुताग्नीनां, यथाकामार्चितार्थिनां, यथापराधदण्डानां, यथाकालप्रबोधिनां (रघूणां वर्णनं करिष्यामि) ।

पदार्थः - यथाविधिहुताग्नीनां = शास्त्रानुसार अग्नि में प्रतिदिन आहुति करने वाले । यथाकामार्चितार्थिनां = याचकों की इच्छानुसार दान देकर सत्कार करने वाले । यथापराधदण्डानां = दुष्टों को अपराधानुसार ही दण्ड देने वाले । यथाकालप्रबोधिनां = सदैव जागरुक रहने वाले । (रघूणां वंशपरम्परायाः वर्णनं करिष्यामि इति) ।

हिन्दी-अर्थः - जो शास्त्रानुसार अग्नि में प्रतिदिन आहुति करने वाले, याचकों की इच्छानुसार दान देकर सत्कार करने वाले, दुष्टों को अपराध के अनुसार ही दण्ड देने वाले, सदैव जागरुक रहने वाले अर्थात् समयानुसार ही कार्य करने के लिए तत्पर रहने वाले रघुवंशियों के वंश परम्परा का मैं वर्णन करूँगा ।

व्याख्या -

(क) पर्यायपदानि - यथाविधिहुताग्नीनां = शास्त्रानुसारम् अग्नौ प्रतिदिनम् आहुतिकर्त्तृणां, यथाकामार्चितार्थिनां = याचकानां कृते यथेष्टं दानं प्रदाय सत्कारकर्त्तृणां, यथाकालप्रबोधिनां = सदैव कार्यतत्पराणां (रघूणां वंशपरम्परायाः वर्णनं करिष्यामि) ।

(ख) भावार्थः - शास्त्रोक्तविधिना यज्ञकर्मकर्त्तृणाम् अतिथिपूजकानां दुष्टजनेभ्यः अपराधानुसारमेव दण्डदातृणां सदैव समयानुसारं प्रजापालनतत्पराणां रघूणां वंशपरम्परामहं वर्णयिष्यामि ।

(ग) छन्दः - श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति । एतस्य छन्दसः लक्षणं पूर्वश्लोकान्तर्गते वर्णितमस्ति ।

विशेषांशः - यथाविधिहुताग्नीनां यथाकामार्चितार्थिनां, यथापराधदण्डानां, यथाकालप्रबोधिनाम् - षष्ठीविभक्तिः, बहुवचनम्।

श्लोक: ७

प्रसङ्गः - अस्मिन् श्लोके महाकविः कालिदासः रघुवंशिनः कीदृशाः इति वर्णयति -

त्यागाय सम्भृतार्थानां सत्याय मितभाषिणाम्।
यशसे विजिगीषूणां प्रजायै गृहमेधिनाम् ।।७।।

अन्वयः - त्यागाय सम्भृतार्थानां, सत्याय मितभाषिणां, यशसे विजिगीषूणां, प्रजायै गृहमेधिनां (रघूणाम् अन्वयं वक्ष्ये) ।

पदार्थः - त्यागाय = त्याग (दान) के लिए । सम्भृतार्थानां = धन एकत्रित करने वालों का । सत्याय = सत्य के लिए । मितभाषिणां = कम बोलने वालों का । यशसे = यश के लिए । विजिगीषूणां = विजय प्राप्त करने वालों का । प्रजायै = प्रजा (सन्तान) के लिए । गृहमेधिनां = गार्हस्थ जीवन धारण करने वालों का ।

हिन्दी-अर्थः - दान देने के लिए धन एकत्रित करने वाले, सत्य भाषण के लिए कम बोलने वाले, यश के लिए विजय प्राप्त करने वाले तथा प्रजा के लिए गार्हस्थ जीवन धारण करने वाले रघुवंशियों के वंश परम्परा का मैं वर्णन करूँगा ।

व्याख्या –

(क) पर्यायपदानि – त्यागाय = दानाय, सम्भृतार्थानां = धनसङ्ग्रहकर्त्तृणां, सत्याय = यथार्थभाषणाय, मितभाषिणाम् = अल्पभाषिणां, यशसे = कीर्तिनिमित्तं, विजिगीषूणां = विजयेच्छुकानां, प्रजायै = सन्तानाय, गृहमेधिनां = गार्हस्थजीवनधारकानां (रघूणां वंशपरम्पराया: वर्णनं करिष्यामि)।

(ख) भावार्थ: – दानाय धनसङ्ग्रहकर्त्तृणां, यथार्थभाषणाय स्वल्पभाषिणां, यशप्राप्तये विजयेच्छुकानां तथाच सन्तानप्राप्तये गार्हस्थजीवनधारकानां रघूणां वंशपरम्पराम् (अहं कालिदास:) वर्णयिष्यामि ।

(ग) छन्द: – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्द: अस्ति । एतस्य लक्षणं पूर्वश्लोके प्रदत्तमस्ति ।

विशेषांश: –

त्यागाय – त्याग: (पुं.) चतुर्थी विभक्ति:, एकवचनम् ।

सत्याय – सत्यम् (नपुं.) चतुर्थीविभक्ति:, एकवचनम् ।

यशसे – यश: (नपुं.) चतुर्थीविभक्ति:, एकवचनम् ।

प्रजायै – प्रजा (स्त्री.) चतुर्थीविभक्ति:, एकवचनम् ।

सम्भृतार्थानां, मितभाषिणां, विजिगीषूणां, गृहमेधिनाम् – ष.वि., एकवचनम् ।

श्लोक: ८

प्रसङ्ग: – श्लोकेऽस्मिन् रघुवंशिनां गुणानां वर्णनं करोति महाकवि: कालिदास: –

शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणाम् ।
वार्द्धके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम् ।।८।।

अन्वय: – शैशवे अभ्यस्तविद्यानां, यौवने विषयैषिणां, वार्द्धके मुनिवृत्तीनाम्, अन्ते योगेन तनुत्यजां (रघूणामन्वयं वक्ष्ये)।

पदार्थ: – शैशवे=शैशव अवस्था में । अभ्यस्तविद्यानां = विद्याप्राप्ति के लिए अभ्यास करने वालों का । यौवने = युवावस्था में । विषयैषिणां = संसारिकविषयों का उपभोग करने वालों का । वार्द्धके = वृद्धावस्था में । मुनिवृत्तीनां = मुनिव्रत को धारण करने वालों का । अन्ते = शरीर त्याग करने वालों का। योगेन = योग के द्धारा । तनुत्यजां = शरीर त्याग करने वालों का ।

हिन्दी-अर्थ: – शैशव-अवस्था में विद्या प्राप्ति के लिए अभ्यास करने वाले, युवावस्था में सांसारिक-विषयों का उपभोग करने वाले, वृद्धावस्था में मुनिव्रत को धारण करने वाले तथा अन्त में शरीर-त्याग के समय योग द्वारा शरीर-त्याग करने वाले रघुवंशियों के वंश परम्परा का वर्णन करूँगा ।

व्याख्या –

(क) पर्यायपदानि – शैशवे = बाल्यकाले, अभ्यस्त विद्यानां = विद्याप्राप्तये अभ्यासकर्त्तृणां, यौवने = युवावस्थायां, विषयैषिणां = सांसारिकविषयाणाम् उपभोगकर्त्तृणां, वार्द्धके = वृद्धावस्थायां, मुनिवृत्तीनां = मुनिव्रतधारिणाम्, अन्ते = शरीरत्यागकाले, योगेन = योगसमाधिना, तनुत्यजां = देहत्यागिनाम् ।

(ख) भावार्थ: – बाल्यकाले विद्याप्राप्तयेऽभ्यासकर्त्तृणां, युवावस्थायां सांसारिकविषयाणाम् उपभोगकर्त्तृणां, वृद्धावस्थायां मुनिव्रतधारिणां शरीरत्यागकाले च योगसमाधिना देहत्यागिनां रघूणां चरित्रस्य वर्णनं करिष्यामि ।

(ग) छन्द: – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्द: अस्ति । एतस्य लक्षणं पूर्वश्लोके प्रदत्तमस्ति ।

विशेषांश: – शैशवे, यौवने, वार्द्धके – सप्तमी विभक्ति:, एकवचनम् । अभ्यस्तविद्यानां, विषयैषिणां, मुनिवृत्तीनाम् – षष्ठी वि. – बहुवचनम् ।

श्लोकः ९

प्रसङ्गः- श्लोकेऽस्मिन् रघूणां गुणान् श्रुत्वा महाकाव्ये तन्निबद्धुं प्रेरणा मया प्राप्ता इति वर्णयति महाकविः कालिदासः-

रघूणामन्वयं वक्ष्ये तनुवाग्विभवोऽपि सन् ।

तद्गुणैः कर्णमागत्य चापलाय प्रचोदितः ।।९।।

अन्वयः - तनुवाग्विभवः अपि सन् तद्गुणैः कर्णम् आगत्य चापलाय प्रचोदितः (अहं) रघूणाम् अन्वयं वक्ष्ये ।

पदार्थः - तनुवाग्विभवः अपि सन् = वर्णन करने की शक्ति बहुत कम होने पर भी । तद्गुणैः = रघुवंशी राजाओं के गुणों द्वारा । कर्णं = मेरे कानों के पास । आगत्य = आकर । चापलाय = चञ्चल (विना विचार किए हुए) मेरे लिए। प्रचोदितः = प्रेरित । अहं = कालिदास । रघूणां = रघुवंशियों के । अन्वयं = कुल का । वक्ष्ये = वर्णन करूँगा ।

हिन्दी-अर्थः - वाणी के वर्णन करने की शक्ति स्वल्प होने पर भी रघुवंशी राजाओं के गुणों का मेरे कानों के समीप आकर अर्थात् रघुवंशी राजाओं के कुल के गुणों को सुनकर बिना विचार किए हुए प्रेरित होकर मैं कवि कालिदास रघुकुल में उत्पन्न होने वालों के कुल का वर्णन करूँगा ।

व्याख्या -

(क) पर्यायपदानि - तनुवाग्विभवः = स्वल्पवाक्शक्तियुक्तः, अपि सन् = भुत्वा अपि, तद्गुणैः = रघुवंशिराज्ञां गुणैः, कर्णं = मम श्रोत्रम्, आगत्य = आगम्य, चापलाय = अविचारकाय, प्रचोदितः = प्रेरितः (अहं = कालिदासः), रघूणां = रघुवंशिराज्ञाम्, अन्वयं = वंशपरम्परायाः, वक्ष्ये = वर्णनं करिष्यामि ।

(ख) भावार्थः - महाकविः कालिदासः वदति यत् स्वल्पवाक्शक्तियुक्तः भूत्वा अपि रघुवंशिराज्ञां गुणान् श्रुत्वा अहं प्रेरितो भूत्वा अविचार्य एव रघुवंशे उत्पन्नमहाराजानां चरित्रं वर्णयितुम् उद्युक्तः सञ्जातः ।

(ग) छन्दः - श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति । एतस्य छन्दसः लक्षणं पूर्वोक्त श्लोके वर्णितमस्ति ।

विशेषांशः -

गुणैः = तृतीया विभक्तिः, बहुवचनम् ।

आगत्य = आ+गम्+ल्यप् ।

रघूणाम् = षष्ठीविभक्तिः, बहुवचनम्।

वक्ष्ये = उत्तमपुरुषः, एकवचनम् ।

श्लोकः १०

प्रसङ्गः - श्लोकेऽस्मिन् महाकविः कालिदासः महाकाव्यस्य समीक्षकाणां विषये स्वीयं विचारं प्रकटयति -

तं सन्तः श्रोतुमर्हन्ति सदसद्व्यक्तिहेतवः ।

हेम्नः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिकापि वा ।।१०।।

अन्वयः - सद् असद् व्यक्तिहेतवः सन्तः तं श्रोतुम् अर्हन्ति, हि हेम्नः विशुद्धिः श्यामिका अपि वा अग्नौ संलक्ष्यते।

पदार्थः - सद् = गुण । असद् = अवगुण । व्यक्तिहेतवः = विचार करने वाले । सन्तः = सज्जन या विद्वान् लोग । अर्हन्ति = योग्य हैं । हि = क्योंकि । हेम्नः = सुवर्ण की । विशुद्धिः = शुद्धता । श्यामिका = दोष । अपि वा = अथवा । अग्नौ = आग में । संलक्ष्यते = देखा जाता है ।

हिन्दी-अर्थः - गुण-अवगुण का विचार करने वाले सज्जन लोग ही रघुवंशनामक महाकाव्य को सुनने योग्य हैं । क्योंकि सुवर्ण की शुद्धि और अशुद्धि तो आग में ही परीक्षित की जा सकती है ।

व्याख्या -

(क) पर्यायपदानि - सद् = गुणः, असद् = अवगुणः, व्यक्तिहेतवः = विचारकर्तारः, सन्तः = सज्जनाः, तं =

रघुवंशनामकग्रन्थं, श्रोतुं = श्रवणं कर्तुम्, अर्हन्ति = शक्नुवन्ति, हि = यतोहि, हेम्नः = सुवर्णस्य, विशुद्धिः = शुद्धता, श्यामिका = अशुद्धता, अपि वा = अथवा, अग्नौ = वह्नौ, एव संलक्ष्यते = ज्ञायते ।

(ख) भावार्थः – यथा सुवर्णस्य शुद्धता अशुद्धता च अग्नौ परीक्ष्यते । एवमेव काव्यस्य गुणावगुणविवेककरणाय सज्जनाः विद्वांसः एव समर्थाः सन्ति ।

(ग) छन्दः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति । एतस्य छन्दसः लक्षणं पूर्वश्लोके वर्णितमस्ति ।

(घ) अलङ्कारः – अत्र अर्थान्तरन्यासः अलङ्कारः अस्ति ।

विशेषांशः – श्रोतुम् = श्रु + तुमुन् ।

अग्नौ = 'अग्नि' शब्दः, सप्तमी विभक्तिः, एकवचनम् ।

हेम्नः = षष्ठी विभक्तिः, एकवचनम् । सत् + असत् + व्यक्तिहेतवः = सदसद्व्यक्तिहेतवः ।

श्लोकः ११

प्रसङ्गः – श्लोकेऽस्मिन् महाकविः कालिदासः रघुवंशस्य उत्पत्तिवर्णनं करोति –

वैवस्वतो मनुर्नाम माननीयो मनीषिणाम् ।
आसीन्महीक्षितामाद्यः प्रणवश्छन्दसामिव ।।११।।

अन्वयः – मनीषिणां माननीयः वैवस्वतः नाम मनुः छन्दसां प्रणवः इव महीक्षिताम् आद्यः आसीत्।

पदार्थः – मनीषिणां = विद्वानों के (में)। माननीयः = पूज्य । वैवस्वतः = वैवस्वत नाम से प्रसिद्ध सूर्य वंश में उत्पन्न । नाम = नामक । मनुः = मनु नाम वाले । छन्दसां = वेदों के। प्रणवः = ओंकार के । इव = समान । महीक्षिताम् = राजाओं के। आद्यः = प्रथम । आसीत् = थे /हुए ।

हिन्दी-अर्थः – विद्वानों में पूज्य वैवस्वत नाम से प्रसिद्ध सूर्यवंश में उत्पन्न मनु नामक वेदों के ऊँकार स्वरूप राजाओं में प्रथम राजा हुए ।

व्याख्या –

(क) पर्यायपदानि – मनीषिणां = विदुषां, माननीयः = पूज्यः, वैवस्वतः = वैवस्वतनाम्ना प्रसिद्धः सूर्यवंशी राजा मनुः, छन्दसां = वेदानां, प्रणवः = ऊँकारः, इव = सदृशः, महीक्षिताम् = महाराजानाम्, आद्यः = प्रथमः (राजा), आसीत् = अभवत्।

(ख) भावार्थः – विदुषां पूज्यः वैवस्वतनाम्ना प्रसिद्धः सूर्यवंशी राजा मनुः वेदानाम् ऊँकार सदृशः महाराजानां प्रथमः राजा अभवत्।

(ग) छन्दः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति । एतस्य छन्दसः लक्षणं पूर्वश्लोके वर्णितमस्ति ।

(घ) अलङ्कारः – अत्र उपमा अलङ्कारः अस्ति ।

विशेषांशः – मनीषिणाम् = मनीषिन् – षष्ठीविभक्तिः, बहुवचनम्।

माननीयः = मान + अनीयर्।

छन्दसाम् = 'छन्दः' – षष्ठी विभक्तिः , बहुवचनम् ।

महीक्षिताम् = षष्ठी विभक्तिः, बहुवचनम् ।

श्लोकः १२

प्रसङ्गः – श्लोकेऽस्मिन् महाकविः कालिदासः रघुवंशे उत्पन्नस्य राज्ञः दिलीपस्य सर्वप्रथमं वर्णनं करोति –

तदन्वये शुद्धिमति प्रसूतः शुद्धिमत्तरः ।
दिलीप इति राजेन्दुरिन्दुः क्षीरनिधाविव ।।१२।।

अन्वयः - शुद्धिमति तदन्वये शुद्धिमत्तरः दिलीपः इति राजेन्दुः क्षीरनिधौ इन्दुः इव प्रसूतः।

पदार्थः - शुद्धिमति =अत्यन्त पवित्र। तदन्वये = उस सूर्यवंश में। शुद्धिमत्तरः = अत्यन्त पवित्र निष्कलङ्क । दिलीपः = दिलीप नाम से प्रसिद्ध। इति = इस प्रकार । राजेन्दुः = राजाओं में सर्वश्रेष्ठ । क्षीरनिधौ = क्षीरसागर में। इन्दुः = चन्द्रमा । इव = समान । प्रसूतः = उत्पन्न हुए ।

हिन्दी-अर्थः - अत्यन्त पवित्र उस सूर्य-वंशीय परम्परा में अत्यन्त पवित्र चरित्र वाले राजाओं में सर्वश्रेष्ठ, राजा दिलीप नामक राजा क्षीर सागर में चन्द्रमा के समान उत्पन्न हुए।

व्याख्या -

(क) पर्यायपदानि - शुद्धिमति =दोषरहिते, तदन्वये = तस्मिन् वंशे, शुद्धिमत्तरः = अतीव पवित्रः चरित्रयुक्तः, दिलीपः इति = दिलीप नामकः राजा, राजेन्दुः = नृपेषु चन्द्रः, क्षीरनिधौ = क्षीरसागरे, इन्दुः = चन्द्रमा, इव = सदृशः (राजा), प्रसूतः = उत्पन्नः (सञ्जातः)।

(ख) भावार्थः - दोषरहिते तस्मिन् वंशे अतीव पवित्रः चरित्रयुक्तः दिलीपनामक राजा, नृपेषु चन्द्र इव क्षीरसागरे चन्द्रमा सदृशः (राजा)उत्पन्नोऽभूत् ।

(ग) छन्दः - श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति । एतस्य छन्दसः लक्षणं पूर्वश्लोके वर्णितमस्ति ।

(घ) अलङ्कारः - अत्र उपमा अलङ्कारः अस्ति ।

विशेषांशः - शुद्धिमति, तदन्वये, क्षीरनिधौ - सप्तमी विभक्तिः, एकवचनम्।
शुद्धिमत्तरः, दिलीपः, राजेन्दुः, इन्दुः = प्रथमाविभक्तिः, एकवचनम् ।

श्लोकः १३

प्रसङ्गः - श्लोकेऽस्मिन् महाकविः कालिदासः राज्ञः दिलीपस्य विशेषतां प्रदर्शयति -

व्यूढोरस्को वृषस्कन्धः शालप्रांशुर्महाभुजः ।
आत्मकर्मक्षमं देहं क्षात्रो धर्म इवाश्रितः ।।१३।।

अन्वयः - व्यूढोरस्कः वृषस्कन्धः शालप्रांशुः महाभुजः आत्मकर्मक्षमं देहम् आश्रितः क्षात्रः धर्म इव (स्थितिः)।

पदार्थः - व्यूढोरस्कः = विशाल चौडी छाती वाले। वृषस्कन्धः = बैल के समान ऊँचे और भारी स्कन्धों वाले। शालप्रांशुः = शाल वृक्ष के समान उन्नत (ऊँचे)। महाभुजः = लम्बी-लम्बी भुजाओं वाले। आत्मकर्मक्षमं = अपने क्षत्रियोचित कर्म के अनुकूल । देहम् = शरीर को । आश्रितः = प्राप्त किए हुए । क्षात्रः = क्षत्रियजनोचित ।धर्मः इव = वीर धर्म के समान । स्थितः = स्थित हुए ।

हिन्दी-अर्थः - राजा दिलीप चौडी छाती वाले, बैल के समान ऊँचे और भारी कन्धों वाले, शाल वृक्ष के समान उन्नत (ऊँचे) लम्बी-लम्बी भुजाओं वाले, अपने क्षत्रियोचित कर्म के अनुकूल शरीर को प्राप्त किए हुए, क्षत्रियों से सम्बन्धित वीर-धर्म के समान स्थित हुए।

व्याख्या -

(क) पर्यायपदानि - व्यूढोरस्कः = विपुलं वक्षस्थलं, वृषस्कन्धः = वृषभसदृशमांसलस्कन्धः, शालप्रांशुः = शालवृक्षः इव उन्नतः, महाभुजः = आजानुबाहुः, आत्मकर्मक्षमं = स्वस्य व्यापारः तदनुरूपमिति, देहं= शरीरम्, आश्रितः = प्राप्तः, क्षात्रः = क्षत्रियसम्बन्धी, धर्मः = स्वभावः, पराक्रमः इत्यर्थः, इव = यथा, स्थितः = अतिष्ठत् ।

(ख) भावार्थः - विशालवक्षः, वृषभसदृशस्कन्धयुक्तः, शालवृक्ष इव उन्नतः, आजानुबाहुः स्वस्यकर्मानुकूलसामर्थ्ययुक्तशरीराश्रितः क्षत्रियधर्मसदृशः स्थितः अभूत्।

(ग) छन्दः - श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति । एतस्य छन्दसः लक्षणं पूर्वश्लोके वर्णितमस्ति ।

(घ) अलङ्कारः -अत्र उत्प्रेक्षा अलङ्कारः अस्ति ।

विशेषांशः - व्यूढोरस्कः, वृषस्कन्धः, शालप्रांशुः, महाभुजः - प्रथमाविभक्तिः, एकवचनम् ।

श्लोक: १४

प्रसङ्ग: – श्लोकेऽस्मिन् महाकवि: कालिदास: राज्ञ: दिलीपस्य सामर्थ्यवर्णनं करोति –

सर्वातिरिक्तसारेण सर्वतेजोऽभिभाविना ।
स्थित: सर्वोन्नतेनोर्वीं क्रान्त्वा मेरुरिवात्मना ।।१४।।

अन्वय: – सर्वातिरिक्तसारेण सर्वतेजोऽभिभाविना सर्वोन्नतेन आत्मना मेरु: इव उर्वीं क्रान्त्वा स्थित:।

पदार्थ: – सर्वातिरिक्तसारेण = सर्वाधिक बल से युक्त। सर्वतेजोऽभिभाविना = सभी प्राणियों के तेज को अपने तेज से तिरस्कृत करने वाले। सर्वोन्नतेन = सभी लोगों से अत्यधिक उन्नत शरीर वाले। आत्मना = अपने शरीर से। मेरु: = सुमेरु पर्वत के । इव = समान। उर्वीं = पृथ्वी को । क्रान्त्वा = व्याप्त कर। स्थित: = अधीन कर लिया ।

हिन्दी-अर्थ: – राजा दिलीप ने अपने पराक्रम, तेज और विशालकाय होने से अन्य सभी राजाओं को सुमेरु पर्वत के समान तिरस्कृत करते हुए समस्त पृथ्वी-मण्डल को अपने अधीन कर लिया।

व्याख्या –

(क) पर्यायपदानि – सर्वातिरिक्तसारेण = सर्वाधिकबलेन, सर्वतेजोऽभिभाविना = सर्वतेजोऽभिभवकारिणा, सर्वोन्नतेन = सर्वभूतेभ्य: उन्नत:, आत्मना = आत्मन: शरीरेण, मेरु: = सुमेरुपर्वत:, इव = यथा, उर्वीं = पृथ्वीं, क्रान्त्वा = व्याप्य, स्थित: = अवस्थित: अस्ति।

(ख) भावार्थ: – राजा दिलीप: सुमेरुपर्वतसदृश: सर्वाधिकबलेन, सर्वतेजोऽभिभावकारिणा, सर्वभूतेभ्य: उन्नत:, आत्मन: शरीरेण च पृथ्वीं व्याप्य अवस्थित: अस्ति ।

(ग) छन्द: – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्द: अस्ति । अनुष्टुप् छन्दस: लक्षणं पूर्वश्लोकस्य व्याख्यानक्रमे प्रदत्तमस्ति।

(घ) अलङ्कार: – अत्र उपमा अलङ्कार: अस्ति ।

विशेषांश: – सर्व+अतिरिक्तसारेण = दीर्घसन्धि: ।

सर्वतेज: + अभिभाविना = विसर्गसन्धि: ।

सर्व +उन्नतेन = गुणसन्धि: ।

श्लोक: १५

प्रसङ्ग: – अस्मिन् श्लोके महाकवि: कालिदास: राज्ञ: दिलीपस्य शरीरसामर्थ्यं बुद्धिकौशलञ्च वर्णयति –

आकारसदृशप्रज्ञ: प्रज्ञया सदृशागम: ।
आगमै: सदृशारम्भ आरम्भ सदृशोदय: ।।१५।।

अन्वय: – आकारसदृशप्रज्ञ: प्रज्ञया सदृशागम: आगमै: सदृशारम्भ: आरम्भसदृशोदय: (आसीत्)।

पदार्थ: – आकारसदृशप्रज्ञ: = राजा दिलीप की जिस प्रकार की आकृति (सुन्दर और विशालकाय) थी, वैसी ही उनकी बुद्धि प्रखरता भी थी। प्रज्ञया = तीक्ष्ण बुद्धि के समान। सदृशागम: = तीक्ष्ण बुद्धि के समान शास्त्रों के ज्ञाता थे । आगमै: = शास्त्रानुकूल । सदृशारम्भ: = शास्त्रानुकूल कार्य करते थे । आरम्भसदृशोदय: = कर्मानुसार ही पूर्णतया सफलता भी उनको मिलती थी ।

हिन्दी-अर्थ: – राजा दिलीप की जिस प्रकार की आकृति थी, वैसी ही उनकी बुद्धि प्रखरता भी थी। वे तीक्ष्ण बुद्धि के समान शास्त्रों के ज्ञाता भी थे । वे शास्त्रानुकूल कार्य करते थे । अत: कर्मानुसार ही पूर्णतया सफलता भी उनको मिलती थी ।

व्याख्या –

(क) पर्यायपदानि – आकारसदृशप्रज्ञ: = आकृतिसदृशबुद्धियुक्त: , प्रज्ञया = बुद्धया, सदृशागम: = अनुरूपं

शास्त्रज्ञानम्, आगमैः = शास्त्रैः। सदृशारम्भः = समानं कर्म, आरम्भसदृशोदयः = कर्मानुसारं फलप्राप्तिः, इति दिलीपः आसीत्।

(ख) भावार्थः – राज्ञः दिलीपस्य यथा आकृतिः आसीत् तथैव तस्य बुद्धितीक्ष्णता अपि आसीत्। यादृशी बुद्धिः तस्य आसीत् तथैव शास्त्रपरिश्रमः तथा च शास्त्रपरिश्रमानुसारमेव कार्यारम्भः। कार्यारम्भानुसारमेव साफल्यमपि मिलति स्म।

(ग) छन्दः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति । एतस्य छन्दसः लक्षणं पूर्वश्लोके वर्णनप्रसङ्गे प्रदत्तमस्ति ।

(घ) अलङ्कारः – अत्र मालोपमा नामकः अलङ्कारः अस्ति ।

विशेषांशः – प्रज्ञया = 'प्रज्ञा' शब्दस्य तृतीयाविभक्तिः, एकवचनम्।

सदृश + आगमः = दीर्घसन्धिः ।

आरम्भसदृश + उदयः = गुणसन्धिः ।

आगमैः = 'आगम' शब्दस्य तृतीयाविभक्तिः, बहुवचनम् ।

श्लोकः १६

प्रसङ्गः – अस्मिन् श्लोके महाकविः कालिदासः राज्ञः दिलीपस्य दुष्टानां कृते भयङ्करत्वं सज्जनानां कृते च मनोहरत्वं चित्रं वर्णयति –

भीमकान्तैर्नृपगुणैः स बभूवोपजीविनाम् ।
अधृष्यश्चाभिगम्यश्च यादोरत्नैरिवार्णवः ।।१६।।

अन्वयः – भीमकान्तैः नृपगुणैः सः उपजीविनां यादोरत्नैः अर्णवः इव अधृष्यश्च अभिगम्यश्च बभूव।

पदार्थः – भीमकान्तैः = भयङ्कर तथा मनोहर । नृपगुणैः = राजाओं के तेज-प्रताप-दया-दक्षिणादि गुणों के द्वारा । सः = वह राजा दिलीप । उपजीविनां = आश्रित जनों का । यादोरत्नैः = जल-जीव तथा रत्नों के द्वारा । अर्णवः = समुद्र । इव = समान । अधृष्यश्च = दूर भागने योग्य । अभिगम्यश्च = आश्रय लेने योग्य । बभूव = हुए ।

हिन्दी-अर्थः – भयङ्कर तथा मनोहर आकृतिवाले राजाओं के तेजादि गुणों से युक्त वह राजा दिलीप समुद्र के समान (जिस प्रकार समुद्र में भयङ्कर जीव-जन्तुओं के साथ रत्नों के होने से, लोग डरकर समुद्र से दूर भी भागते हैं और रत्नों को लेने के लिए उसका आश्रय भी प्राप्त करते हैं) दुष्टों के लिए भयङ्कर तथा गुणी जनों के लिए आश्रयदाता थे।

व्याख्या –

(क) पर्यायपदानि – भीमकान्तैः = भयङ्करैः अतिमनोहरैश्च, नृपगुणैः = राज्ञः तेजादि गुणसहितैः, सः = राजा दिलीपः । उपजीविनाम् = आश्रितजनानां (कृते), यादोरत्नैः = जलजन्तुभिः रत्नैश्च, अर्णवः = समुद्रः, इव = सदृशः, अधृष्यश्च = अनभिभवनीयः, अभिगम्यश्च = आश्रयणीयश्च, बभूव = सञ्जातः।

(ख) भावार्थः – समुद्रः यथा जलजन्तुकारणात् भयकारकः रत्नकारणाच्च आश्रयणीयः भवति तथैव राजा दिलीपः अपि दुष्टानां कृते भयकारकः सज्जनानां कृते च आश्रयणीयः सञ्जातः।

(ग) छन्दः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति । अस्य छन्दसः लक्षणं पूर्वश्लोकस्य वर्णनप्रसङ्गे प्रदत्तमस्ति ।

(घ) अलङ्कारः – अत्र उपमा अलङ्कारः अस्ति ।

विशेषांशः – भीमकान्तैः, नृपगुणैः = तृतीयाविभक्तिः, बहुवचनम् ।

बभूव + उपजीविनाम् = षष्ठीविभक्तिः, बहुवचनम् ।

यादोरत्नैः + इव + अर्णवः । अधृष्यश्च + अभिगम्यश्च ।

श्लोक: १७

प्रसङ्ग: – अस्मिन् श्लोके महाकवि: कालिदास: राज्ञ: दिलीपस्य शासनव्यवस्थां प्रशंसति –

रेखामात्रमपि क्षुण्णादा मनोर्वर्त्मन: परम् ।
न व्यतीयु: प्रजास्तस्य नियन्तुर्नेमिवृत्तय: ।।१७।।

अन्वय: – नियन्तु: तस्य नेमिवृत्तय: प्रजा: आ मनो: क्षुण्णात् वर्त्मन: परं रेखामात्रमपि न व्यतीयु:।

पदार्थ: – नियन्तु: = नियन्त्रण करने वाले शासक अथवा सारथि के समान। तस्य = राजा दिलीप की । नेमिवृत्तय: = रथ के पहिए की रेखा । प्रजा: = प्रजा जनों ने । आ मनो: = मनु के नियमों का । क्षुण्णात् = अभ्यस्त होने के कारण । वर्त्मन: = मार्ग से । परम् = अधिक । रेखामात्रमपि = किञ्चित् मात्र भी । न = नहीं । व्यतीयु: = उल्लंघन करती थी।

हिन्दी-अर्थ: – जिस प्रकार नियन्त्रण करने वाले कुशल शासक (सारथि) द्वारा चलाये गए रथ के पहिये जरा भी लीक से इधर-उधर नहीं हो पाते, उसी प्रकार सुयोग्य शासक राजा दिलीप द्वारा शासित प्रजा किञ्चिन्मात्र भी भगवान् मनु के आचार-परम्परा के नियमों का उल्लंघन नहीं करती थी ।

व्याख्या –

(क) पर्यायपदानि – नियन्तु: = नियामकस्य, तस्य = राज्ञ: दिलीपस्य, नेमिवृत्तय: = रथचक्ररेखाणां, प्रजा: = लोका:(प्रजाजना:), आ मनो: = मनुमारभ्य, क्षुण्णात् = अभ्यस्तात्, वर्त्मन: = आचारपद्धते:, मार्गाश्च, परम् = अधिकं । रेखामात्रमपि = रेखाचिह्नमपि, न = नहि, व्यतीयु: = परितत्यजु:।

(ख) भावार्थ: – यथा कुशलरथनियामकस्य रथस्य चक्ररेखा: पूर्वोदितमार्गात् किञ्चिदपि इतस्तत: न भवति, तथैव कुशलशासकेन दिलीपेन पालिता: प्रजा: अपि मनुमारभ्य अभ्यस्तात् सदाचारमार्गात् किञ्चिन्मात्रमपि इतस्तत: न भवन्ति स्म।

(ग) छन्द: – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्द: अस्ति । अस्य छन्दस: लक्षणं पूर्वश्लोकस्य व्याख्यानप्रसङ्गे प्रदत्तमस्ति।

विशेषांश: – नियन्तु: = नि + यम् + तृच् – नियन्तृ – षष्ठी विभक्ति:, एकवचनम् ।

क्षुण्णात् = क्षुद् धातु: + क्त प्रत्यय: – पञ्चमीविभक्ति:, एकवचनम्।

श्लोक: १८

प्रसङ्ग: – महाकवि: कालिदास: अस्मिन् श्लोके राज्ञ: दिलीपस्य प्रजाकल्याणकारिकार्यं वर्णितवान् –

प्रजानामेव भूत्यर्थं स ताभ्यो बलिमग्रहीत् ।
सहस्रगुणमुत्स्रष्टुमादत्ते हि रसं रवि: ।।१८।।

अन्वय: – स: प्रजानां भूत्यर्थम् एव ताभ्य: बलिम् अग्रहीत्, हि रवि: सहस्रगुणम् उत्स्रष्टुम् रसम् आदत्ते।

पदार्थ: – स: =वह राजा दिलीप । प्रजानां = प्रजा के । भूत्यर्थं = कल्याण के लिए । ताभ्य: = उन प्रजाओं से । बलिम् = आय का छठा भाग कर के रूप में । अग्रहीत् = लेते थे । हि = जिस प्रकार । रवि: = सूर्य । सहस्रगुणम् = हजार गुणा से भी अधिक । उत्स्रष्टुम् = देने के लिए । रसम् = जल को । आदत्ते = ग्रहण करते हैं ।

हिन्दी-अर्थ: – जिस प्रकार सूर्य अपनी किरणों से पृथ्वी से जल लेकर हजार गुणा से भी अधिक वृष्टि करता है, उसी प्रकार राजा दिलीप भी अपनी प्रजा जनों से आय का षष्ठांश कर के रूप में लेकर उसे प्रजा के कल्याणकारी कार्यों में ही लगा देते थे ।

व्याख्या –

(क) पर्यायपदानि – स: = राजा दिलीप:, प्रजानां = लोकानां, भूत्यर्थं = कल्याणार्थं, ताभ्य: = प्रजाजनेभ्य:, बलिं

= षष्ठांशरूपकरम्, अग्रहीत् = गृहीतवान्, हि = यत:, रवि: = सूर्य:, सहस्रगुणं = सहस्रगुणाधिकम्, उत्स्रष्टुं = दातुं, रसं = जलम्, आदत्ते = गृह्णाति।

(ख) भावार्थः – यथा सूर्यः पृथ्वीतः जलं गृहीत्वा सहस्रगुणाधिकं वर्षां करोति तथैव राजा दिलीपः प्रजाकल्याणार्थमेव करं गृहीत्वा सहस्रगुणं ददाति स्म अर्थात् स्वकीयभोगविलासार्थं न स्वीकरोति स्म।

(ग) छन्दः – अस्मिन् श्लोके अनुष्टुप् छन्दः अस्ति। अस्य छन्दसः लक्षणं पूर्वश्लोकस्य व्याख्यानप्रसङ्गे प्रदत्तमस्ति।

(घ) अलङ्कारः –अत्र अर्थान्तरन्यासः अलङ्कारः अस्ति ।

विशेषांशः – रविः = भानुर्हसः सहस्रांशुस्तपन् सविता रविः इत्यमरः।

प्रजानाम् = षष्ठीविभक्तिः , बहुवचनम् ।

उत्स्रष्टुम् = उत् + सृज् + तुमुन् ।

रसम् = रस्यते आस्वाद्यते इति रसः।

श्लोकः १९

प्रसङ्गः – महाकविः कालिदासः अस्मिन् श्लोके राज्ञः दिलीपस्य बुद्धिमत्तायाः पराक्रमस्य च वर्णनं करोति –

सेना परिच्छदस्तस्य द्वयमेवार्थसाधनम् ।
शास्त्रेष्वकुण्ठिता बुद्धिमौर्वी धनुषि चातता ।।१९।।

अन्वयः – तस्य सेना परिच्छदः बभूव अर्थसाधनं द्वयमेव शास्त्रेषु अकुण्ठिता बुद्धिः धनुषि आतता मौर्वी च।

पदार्थः – तस्य = राजा दिलीप की। सेना = चतुरङ्गिणी सेना अर्थात् रथ, हाथी, घोडा तथा पैदल, इन चार अङ्गों से परिपूर्ण। परिच्छदः = उपकरण । बभूव = थी । अर्थसाधनं = प्रयोजन की पूर्ति के साधन । द्वयं = दूसरी । शास्त्रेषु = सम्पूर्ण शास्त्रावगाहिनी । अकुण्ठिता = अत्यन्त कठिन विषय में भी प्रवेश करने वाली । बुद्धिः = प्रज्ञा। धनुषि = धनुष पर । आतता = चढी हुई । मौर्वी = धनुष की डोरी ।

हिन्दी-अर्थः – राजा दिलीप की विशाल चतुरङ्गिणी सेना तो केवल राज्याङ्ग के रूप में शोभा मात्र थी । उनके प्रयोजन की पूर्ति तो दो बातों से ही प्रमाणित हो जाती थी – एक तो सम्पूर्ण शास्त्रावगाहिनी अर्थात् अत्यन्त कठिन विषयों में भी प्रवेश करने वाली प्रज्ञा और दूसरी धनुष पर चढ़ी हुई डोरी।

व्याख्या –

(क) पर्यायपदानि – तस्य = राज्ञः दिलीपस्य, सेना = चतुरङ्गबलं, परिच्छदः = उपकरणं, बभूव = सञ्जातम्, अर्थसाधनं = प्रयोजनपूर्तिसाधनं, द्वयमेव = द्वितीयमेव, शास्त्रेषु = आगमेषु नीतिशास्त्रेषु च, अकुण्ठिता = अव्याहता, बुद्धिः = मतिः, धनुषि = चापे, आतता = आरोपिता, मौर्वी च = ज्या च।

(ख) भावार्थः – राज्ञः दिलीपस्य सैन्यं तु छत्रचामरादिवत् शोभार्थमेव आसीत्, किन्तु नीतिशास्त्रानुसारिणी बुद्धिः सज्यं धनुः च इति द्वयमपि सम्पूर्णप्रयोजनसाधकमभूत्।

(ग) छन्दः – अस्मिन् श्लोके अनुष्टुप् छन्दः अस्ति । अस्य छन्दसः लक्षणं पूर्वश्लोके प्रदत्तव्याख्याने लिखितमस्ति।

विशेषांशः – बुद्धिः = बुध्यते अनया इति बुद्धिः ।

आतता = आ +तन् +क्त + टाप् (स्त्री.)।

परिच्छदः = परिच्छाद्यते अनेन इति परिच्छदः ।

श्लोकः २०

प्रसङ्गः – श्लोकेऽस्मिन् महाकविः कालिदासः राज्ञः दिलीपस्य राज्यसञ्चालनं वर्णयति –

तस्य संवृतमन्त्रस्य गूढाकारेङ्गितस्य च ।
फलानुमेयाः प्रारम्भाः संस्काराः प्राक्तना इव ।।२०।।

अन्वयः - संवृतमन्त्रस्य गूढाकारेङ्गितस्य च तस्य प्रारम्भाः प्राक्तनाः संस्काराः इव फलानुमेयाः आसन् ।

पदार्थः - संवृतमन्त्रस्य = मन्त्रणा को सभी प्रकार से गुप्त रखने वाले । गूढाकारेङ्गितस्य = हर्ष, शोक, क्रोधादि मानसिकविचारों को गुप्त रखने वाले । तस्य = राजा दिलीप के । प्रारम्भाः = साम, दान, दण्ड और भेदादि उपाय । प्राक्तनाः = पूर्व जन्म के । संस्काराः इव = संस्कारों के समान । फलानुयेमाः = फलादेय से ही जाने जाते थे ।

हिन्दी-अर्थः - मन्त्रणा को सभी प्रकार से गुप्त रखने वाले, हर्षादि मानसिक विचारों को गुप्त रखने वाला राजा दिलीप के साम, दान, दण्ड और भेदादि उपाय पूर्व जन्म के संस्कारों के समान फलोदय होने के पश्चात् ही जाने जाते थे ।

व्याख्या -

(क) पर्यायपदानि - संवृतमन्त्रस्य = गुप्तविचारयुक्तस्य, गूढाकारेङ्गितस्य च = गुप्तविचारचेष्टितस्य, तस्य = राज्ञः दिलीपस्य, प्रारम्भाः = सामाद्युपायप्रयोगाः, प्राक्तनाः = पूर्वजन्मभवाः, संस्काराः = पूर्वजन्मसंस्काराः, इव = समानं, फलानुयेमाः = कार्यानुमेयाः आसन्।

(ख) भावार्थः - गुप्तविचारयुक्तस्य इंगितचेष्टितस्य च तस्य राज्ञः दिलीपस्य सामाद्युपायप्रयोगाः पूर्वजन्मभवाः संस्काराः तथैव कार्यफलसदृशाः उदिताः आसन् ।

(ग) छन्दः - श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति । अस्य छन्दसः लक्षणं पूर्वश्लोके वर्णितमस्ति ।

विशेषांशः - प्रारम्भाः = प्रारभ्यन्ते इति।

संस्काराः = संस्क्रियन्ते इति ।

श्लोकः २१

प्रसङ्गः - श्लोकेऽस्मिन् महाकविः कालिदासः राज्ञः दिलीपस्य त्यागपूर्वकोपभोगस्य वर्णनं करोति -

जुगोपात्मानमत्रस्तो भेजे धर्ममनातुरः ।
अगृध्नुराददे सोऽर्थमसक्तः सुखमन्वभूत् ।।२१।।

अन्वयः - सः अत्रस्तः (सन्) आत्मनं जुगोप अनातुरः (सन्) धर्मं भेजे अगृध्नुः (सन्) अर्थम् आददे आसक्तः (सन्) सुखम् अन्वभूत् ।

पदार्थः - सः = राजा दिलीप । अत्रस्तः = नीडर होकर । आत्मानम् = अपनी । जुगोप = रक्षा करते थे । अनातुरः = नीरोग होकर । धर्मं = धर्म को । भेजे = सेवा करते थे । अगृध्नुः = लोभ-लालच छोड़कर । अर्थं = धन को । आददे = सङ्गृहीत करते थे। असक्तः = आसक्तिरहित । सुखं = सांसारिक सुखों का । अन्वभूत् = अनुभव करते थे ।

हिन्दी-अर्थः - वह राजा दिलीप निर्भीक होकर अपनी रक्षा करते थे । नीरोग होकर धर्म की सेवा करते थे । लोभ-लालच छोडकर धन का सङ्ग्रह करते थे तथा आसक्ति रहित होकर सांसारिक-सुखों का अनुभव करते थे।

व्याख्या -

(क) पर्यायपदानि - सः = राजा दिलीपः, अत्रस्तः = अभीतः, आत्मानम् = स्वशरीरं, जुगोप = रक्षितवान्, अनातुरः = अरुग्णः (सन्), धर्मं = पुण्यं, भेजे = सेवन्ते स्म, अगृध्नुः = लोभरहितः, अर्थं = धनम्, आददे = स्वीकृतवान्, असक्तः = आसक्तिरहितः, सुखम् = आनन्दम्, अन्वभूत् = अनुभूतवान्।

(ख) भावार्थः - राजा दिलीपः निर्भीको भूत्वा शरीरं रक्षितवान्, नीरोगो भूत्वा धर्मस्य पालनं करोति स्म । पुनश्च लोभं विनैव अर्थात् अलुब्धो भूत्वा आनन्दम् अनुभवति स्म।

(ग) छन्दः - श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति । अस्य छन्दसः लक्षणं पूर्वश्लोके द्रष्टव्यम् ।

विशेषांशः - अत्रस्तः = न त्रस्तः - नञ् समासः।

अनातुरः = न आतुरः ।

अगृध्नुः = न गृध्नुः ।

असक्तः = न सक्तः - नञ् समासः ।

श्लोकः २२

प्रसङ्गः - श्लोकेऽस्मिन् महाकविः कालिदासः राज्ञः दिलीपस्य गुणानां वर्णनं करोति -

ज्ञाने मौनं क्षमा शक्तौ त्यागे श्लाघाविपर्ययः ।

गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव ।।२२।।

अन्वयः - ज्ञाने मौनं, शक्तौ क्षमा, त्यागे श्लाघाविपर्ययः तस्या गुणाः गुणानुबन्धित्वात् सप्रसवा इव (अभूवन्)।

पदार्थः - ज्ञाने = अन्यों की तथ्यों की जानकारी होने पर भी । मौनं = चुप रहना । शक्तौ = शत्रु से युद्ध सामर्थ्य होने पर भी । क्षमा = क्षमा करना । त्यागे = दान देकर भी । श्लाघाविपर्ययः = आत्मप्रशंसा न करना । तस्य = राजा दिलीप के । गुणाः = गुण । गुणानुबन्धित्वात् = अपने विरोधी गुणों के साथ मिले हुए रहने के कारण । सप्रसवा = सहोदर भाई के समान । अभूवन् = हुए अथवा जान पड़ते थे ।

हिन्दी-अर्थः - दूसरे के तथ्यों को जानकर भी चुप रहना, शत्रु से बदला लेने का सामर्थ्य रहते हुए भी क्षमा करना तथा दान देकर भी आत्मप्रशंसा न करना, इस प्रकार राजा दिलीप के ज्ञानादि गुण अपने विरुद्ध गुणों के साथ रहने के कारण सहोदर भाई जैसे जान पड़ते थे।

व्याख्या -

(क) पर्यायपदानि - ज्ञाने = परवृत्तान्तज्ञानेऽपि, मौनं = मौनावलम्बनं, शक्तौ = सामर्थ्येऽपि, क्षमा = क्षमाकरणं, त्यागे = दाने सत्यपि, श्लाघाविपर्ययः = आत्मप्रशंसायाः, तस्य = राज्ञः दिलीपस्य, गुणानुबन्धित्वात् = ज्ञानादयगुणैः मौनादिभिः विरुद्धैः सहचारित्वात्, सप्रसवा = सहोदराः, इव = सदृशाः (अभूवन्)।

(ख) भावार्थः - परवृत्तान्तं ज्ञात्वा अपि मौनावलम्बनं , सामर्थ्येऽपि क्षमाकरणं, त्यागं कृत्वा अपि आत्मप्रशंसातः दूरे स्थितिः इत्यादयः राज्ञः दिलीपस्य गुणाः परस्परं विरुद्धाः सन्तोऽपि सोदरा इव निवसन्ति स्म।

(ग) छन्दः - श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति । अस्य छन्दसः लक्षणं पूर्वश्लोकस्य व्याख्यायां द्रष्टव्यम् ।

विशेषांशः -

ज्ञानम् = ज्ञा + ल्युट् (अन्)।

शक्तौ = शक् + क्तिन् - शक्तिः - सप्तमी वि., एकवचनम् ।

त्यागः = त्यज् + घञ् ।

सप्रसवाः = समानः प्रसवो जन्मस्थानं येषां ते सप्रसवाः ।

श्लोकः २३

प्रसङ्गः - श्लोकेऽस्मिन् महाकविः कालिदासः राज्ञः दिलीपस्य सांसारिकविमुखतां ज्ञानगम्भीरताञ्च वर्णयति -

अनाकृष्टस्य विषयैर्विद्यानां पारदृश्वनः ।

तस्य धर्मरतेरासीद् वृद्धत्वं जरसा विना ।।२३।।

अन्वयः - विषयैः अनाकृष्टस्य विद्यानां पारदृश्वनः धर्मरतेः तस्य जरसा विना वृद्धत्वम् आसीत्।

पदार्थः - विषयैः = सांसारिक-विषयों से । अनाकृष्टस्य = दूर रहने वाले । विद्यानां = वेदवेदाङ्गादि विद्याओं के । पारदृश्वनः = विज्ञ । धर्मरतेः = धर्मानुरागी । तस्य = राजा दिलीप के (ने)। जरसा विना = वृद्धावस्था के बिना ही । वृद्धत्वम् = वृद्धों जैसी ज्ञानगम्भीरता । आसीत् = प्राप्त कर लिया था ।

हिन्दी-अर्थः - सांसारिक-भोग्य वस्तुओं से दूर रहने वाले, वेदवेदांगादि के ज्ञाता, धर्मानुरागी राजा दिलीप यौवन में ही इतने ज्ञान - सम्पन्न हो गये थे कि वृद्धावस्था के बिना भी उन्होंने वृद्धों जैसी गम्भीरता को प्राप्त कर लिया था अर्थात् ज्ञान-वृद्ध प्रतीत होते थे ।

व्याख्या -

(क) पर्यायपदानि - विषयैः = शब्दादिभिः, अनाकृष्टस्य = आसक्तिरहितस्य, विद्यानां = वेदवेदाङ्गादिविद्यानां, पारदृश्वनः = विज्ञः, धर्मरतेः = धर्मानुरागिणः, तस्य = राज्ञः दिलीपस्य, जरसा = वृद्धावस्थया, विना = अन्तरेण, वृद्धत्वम् = ज्ञानवृद्धत्वम्, आसीत् = प्राप्तवान् ।

(ख) भावार्थः - युवावस्थायां भूत्वा अपि राजा दिलीपः धर्मानुरागी सन् विषयरागादनासक्तः वेदवेदाङ्गादिविद्यानां ज्ञाता सन्, वृद्धावस्थां विना अपि ज्ञानवृद्धत्वं प्राप्तवान् आसीत्।

(ग) छन्दः - श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति । अस्य छन्दसः लक्षणं पूर्वश्लोके दत्तमस्ति ।

विशेषांशः - अनाकृष्टः = आकृष्टः न भवति इति अनाकृष्टः - अनासक्तः।

जरसा = जीर्यते अनया इति जरा ।

पारदृश्वनः = पारं दृष्टवान् इति पारदृश्वा तस्य पारदृश्वनः । 'पार' उपपदपूर्वकं 'दृश्' धातोः 'क्वनिप्' प्रत्ययः - पारदृश्वन् - षष्ठीविभक्तिः, एकवचनम् ।

श्लोकः २४

प्रसङ्गः - श्लोकेऽस्मिन् महाकविः कालिदासः राज्ञः दिलीपस्य पितृत्वं प्रजाभ्यः वर्णयति -

प्रजानां विनायाधानाद्रक्षणाद् भरणादपि ।
स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः ।।२४।।

अन्वयः - प्रजानां विनयाधानात् रक्षणात् भरणात् अपि सः पिता (अभूत्) तासां पितरः (तु) केवलं जन्महेतवः (अभूवन्)।

पदार्थः - प्रजानां = प्रजा-जनों की । विनयाधानात् = सदाचार-शिक्षण करने के कारण । रक्षणात् = चोरों और आपत्तियों से रक्षा करने के कारण । भरणात् = अन्नादि से भरण-पोषण करने के कारण । सः = वह राजा दिलीप । पिता = जनक के समान । अभूत् = थे । तासां = उन प्रजाजनों के । पितरः = जनक /पिता तो । केवलं = नाममात्र के लिए । जन्महेतवः = जन्म देने के कारण । (पितरः अभूवन् = पिता थे) ।

हिन्दी-अर्थः - प्रजा-जनों को सदाचार-आदि की शिक्षा देने के कारण, चोरों तथा आपत्तियों से रक्षा करने के कारण, अन्नजलादि से भरण-पोषण करने के कारण वह राजा दिलीप प्रजा-जनों के लिए पितृतुल्य थे । पिता कहे जाने वाले लोग तो केवल जन्म देने के कारण पिता थे।

व्याख्या -

(क) पर्यायपदानि - प्रजानां = जनानां , विनयाधानात् = सन्मार्गे (सदाचार) प्रवर्त्तनात्, रक्षणात् = चौरादिभ्यः त्राणात् विपत्तिनिवारणाच्च, भरणात् = अन्नजलादिभिः पालन-पोषणात्, अपि, सः = राजा दिलीपः, पिता = पालकः, अभूत् = आसीत्, तासां = प्रजानां, पितरः = जनकाः, तु, केवलं = नाममात्रमेव, जन्महेतवः = जन्मदातारः (एव आसन्) ।

(ख) भावार्थः - वस्तुतः राजा दिलीप एव प्रजानां सदाचारप्रवर्त्तनात्, विपत्तिनिवारणात्, पालन-पोषणाच्च पिता आसीत्। प्रजाजनानां पितरस्तु केवलं जन्मदातारः आसन्।

(ग) छन्दः - श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति । अस्य छन्दसः लक्षणं पूर्वश्लोके व्याख्याक्रमे प्रदत्तमस्ति ।

विशेषांशः - पिता - पाति रक्षति इति पिता - पा +तृच्।

श्लोक: २५

प्रसङ्गः – श्लोकेऽस्मिन् महाकविः कालिदासः राज्ञः दिलीपस्य अर्थः कामश्च द्वयमपि धर्मयुक्तम् आसीत् इति वर्णयति –

स्थित्यै दण्डयतो दण्ड्यान्परिणेतुः प्रसूतये ।
अप्यर्थकामौ तस्यास्तां धर्म एव मनीषिणः ।।२५।।

अन्वयः – दण्ड्यान् एव स्थित्यै दण्डयतः प्रसूतये परिणेतुः मनीषिणः तस्य अर्थकामौ अपि धर्मः एव आस्ताम्।

पदार्थः – दण्ड्यान् = अपराधियों के अपराधानुसार । एव = ही । स्थित्यै = लोक मर्यादा की रक्षा करने के लिए । दण्डयतः = दण्ड देते थे । प्रसूयते = अविच्छिन्न वंश परम्परा के लिए । परिणेतुः = विवाह करने वाले । मनीषिणः = विद्वान् । तस्य = राजा दिलीप के । अर्थकामौ = अर्थ और काम । अपि धर्मः एव = धर्म द्वारा नियन्त्रित ही । आस्ताम् = थे।

हिन्दी-अर्थः – लोक मर्यादा की रक्षा के लिए अपराधियों को अपराधानुसार दण्ड देते थे । अविच्छिन्न वंश परम्परा के लिए विवाह करने वाले बुद्धिमान् राजा दिलीप का अर्थ और काम भी धर्म नियन्त्रित ही था।

व्याख्या –

(क) पर्यायपदानि – दण्ड्यान् = अपराधिनः, एव = निश्चितं, स्थित्यै = लोकप्रतिष्ठायै, दण्डयतः = शिक्षयतः, प्रसूयते = सन्तानाय, एव, परिणेतुः = विवाहितस्य, मनीषिणः = पण्डितस्य, तस्य = राज्ञः दिलीपस्य, अर्थकामौ = अर्थपुरुषार्थः कामपुरुषार्थश्च, अपि धर्मः = धर्मनियन्त्रितौ, एव, आस्ताम् = अभूताम्।

(ख) भावार्थः – अपराधिनाम् अपराधानुसारं लोकप्रतिष्ठायै दण्डदानात्, सन्तानेच्छया एव विवाहसंस्कारकारणात् तस्य राज्ञः दिलीपस्य अर्थकामौ अपि धर्मनियन्त्रितौ आस्ताम्।

(ग) छन्दः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति । अस्य छन्दसः लक्षणं पूर्वश्लोके प्रदत्तमस्ति ।

विशेषांशः – अर्थकामौ = अर्थश्च कामश्च। मनीषी – विद्वान् विपश्चिद्दोषज्ञः सन्सुधीः कोविदो बुधः । धीरो मनीषी इत्यमरः।

श्लोक: २६

प्रसङ्गः – श्लोकेऽस्मिन् महाकविः कालिदासः राज्ञः दिलीपस्य देवेन्द्रस्य च सहयोगभावनां वर्णयति –

दुदोह गां स यज्ञाय सस्याय मघवा दिवम्।
संपद्विनिमयेनोभौ दधतुर्भुवनद्वयम् ।।२६।।

अन्वयः – सः यज्ञाय गां दुदोह मघवा सस्याय दिवं (दुदोह) एवम् उभौ सम्पद्विनिमयेन भुवनद्वयं दधतुः।

पदार्थः – सः = राजा दिलीप । यज्ञाय = यज्ञ करने के लिए । गां = पृथ्वी को । दुदोह = दुहता था । मघवा = इन्द्र । सस्याय = अन्न की वृद्धि के लिए । दिवं = स्वर्ग को । दुदोह = दुहता था । उभौ = इन्द्र और दिलीप । सम्पद्विनिमयेन = आपस में अपनी- अपनी सम्पत्ति का आदान-प्रदान करके । भुवनद्वयं = स्वर्गलोक और मृत्युलोक का । दधतुः = पालन-पोषण करते थे।

हिन्दी-अर्थः – राजा दिलीप यज्ञ करने के लिए पृथ्वी का दोहन करते थे अर्थात् प्रजा से कर प्राप्त कर यज्ञ करते थे । इसी प्रकार इन्द्र अन्न की वृद्धि के लिए स्वर्ग का दोहन करते थे । इस प्रकार इन्द्र और राजा दिलीप आपस में अपनी-अपनी सम्पत्ति का आदान-प्रदान करके मृत्युलोक तथा स्वर्गलोक का पालन-पोषण करते थे।

व्याख्या –

(क) पर्यायपदानि – सः = राजा दिलीपः, यज्ञाय = यज्ञं कर्त्तुं, गां = पृथ्वीं, दुदोह = अदुहत्, मघवा = इन्द्रः, सस्याय = धान्याय, दिवं = स्वर्गं, एवम् , उभौ = इन्द्रदिलीपौ, सम्पद् = सस्यवृष्टिरूपस्य, विनिमयः = परस्परम्

आदान-प्रदानं, भुवनयो: = स्वर्गभूलोकयो:, द्वयं = द्वयस्यापि, दधतु: = पालनं पोषणं च कुरुत:।

(ख) भावार्थ: - राजा दिलीप: प्रजाभ्य: करं गृहीत्वा यज्ञान् करोति स्म । पुनश्च इन्द्र: वर्षणद्वारा धान्यादिकस्य संवर्धनं करोति स्म । एवं प्रकारेण द्वौ अपि परस्परं सहयोगभावनया कार्याणि कुरुत: स्म।

(ग) छन्द: - श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्द: अस्ति । अस्य छन्दस: लक्षणं पूर्वश्लोकस्य व्याख्याप्रसङ्गे स्पष्टं कृतमस्ति ।

विशेषांश: - शस्याय = शस्यते इति शस्यम् । शस् +यत् । चतुर्थीवि., एकवचनम्।

श्लोक: २७

प्रसङ्ग: - श्लोकेऽस्मिन् महाकवि: कालिदास: राज्ञ: दिलीपस्य राज्ये चौर्य-तस्कर कार्याणामभाव: आसीदिति वर्णयति -

न किलानुययुस्तस्य राजानो रक्षितुर्यश:।
व्यावृत्ता यत्परस्वेभ्य: श्रुतौ तस्करता स्थिता ।।२७।।

अन्वय: - राजान: रक्षितु: तस्य यश: न अनुययु: किल यत् परस्वेभ्य: व्यावृत्ता तस्करता श्रुतौ स्थिता।

पदार्थ: - राजान: = अन्य राजा गण । रक्षितु: = भय के कारणों से रक्षा करने वाले । तस्य = राजा दिलीप के । यश: = यश का । न = नहीं । अनुययु: = अनुकरण किया । किल यत् = क्योंकि निश्चय ही । परस्वेभ्य: = किसी के धन को। व्यावृत्ता = पृथक् कर । तस्करता = चोरी-तस्करादि । श्रुतौ = सुनने में ही । स्थिता = प्रवृत्त नहीं होते थे।

हिन्दी-अर्थ: - अन्य राजा गण भय के कारणों से रक्षा करने वाले उस राजा दिलीप के यश का अनुकरण नहीं किया। क्योंकि राजा दिलीप के राज्य में चोरी-तस्कर आदि शब्द केवल सुनने में ही आते थे । कोई भी धनादि का अपहरण नहीं करता था ।

व्याख्या -

(क) पर्यायपदानि - राजान: = अन्ये भूपाला:, रक्षितु: = पालयितु:, तस्य = राज्ञ: दिलीपस्य, यश: = कीर्तिं, न = नहि, अनुययु: = अनुकृतवन्त:, किल = खलु, यत् = यस्मात् कारणात्, परस्वेभ्य: = अन्येषां धनेभ्य:, व्यावृत्ता = पृथक्करणं, तस्करता = चौर्यं, श्रुतौ = श्रवणे, स्थिता = प्रवृत्ता ।

(ख) भावार्थ: - भयत्रातु: राज्ञ: दिलीपस्य कीर्तिम् अन्ये भूपाला: न अनुकृतवन्त: । पुनश्च दिलीपस्य राज्ये चौर्यं केवलं श्रवणे एव न तु कश्चित् कस्यापि धनं चोरयति स्म ।

(ग) छन्द: - श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्द: अस्ति । अस्य छन्दस: लक्षणं पूर्वश्लोकस्य व्याख्याप्रसङ्गे स्पष्टं कृतमस्ति ।

विशेषांश: - श्रुति: = श्रु + क्तिन् । रक्षिता = रक्ष + तृच् - षष्ठीवि., एकवचनम्।

श्लोक: २८

प्रसङ्ग: - श्लोकेऽस्मिन् महाकवि: कालिदास: राज्ञ: दिलीप: सज्जनप्रिय: आसीदिति वर्णयति -

द्वेष्योऽपि सम्मत: शिष्टस्तस्यार्त्तस्य यथौषधम् ।
त्याज्यो दुष्ट: प्रियोऽप्यासीदङ्गुलीवोरक्षता ।।२८।।

अन्वय: - शिष्ट: द्वेष्य: अपि आर्त्तस्य औषधं यथा तस्य सम्मत: । दुष्ट: प्रिय: अपि उरगक्षता उङ्गुलि इव त्याज्य: आसीत्।

पदार्थ: - शिष्ट: = सज्जन । द्वेष्य: अपि = शत्रु होने पर भी। आर्त्तस्य = रोगी को । औषधं = औषधि के । यथा =

समान । तस्य = राजा दिलीप को । सम्मतः = अभीष्ट । दुष्टः = दुष्ट । प्रियः = प्रिय । अपि = भी । उरगक्षता = साँप द्वारा डसी गई । अङ्गुलि इव = अंगुली के समान । त्याज्य = त्याग करने योग्य । आसीत् = थे ।

हिन्दी-अर्थः – शत्रु होने पर भी सज्जन पुरुष राजा दिलीप को वैसे ही प्रिय थे, जिस प्रकार रोगी को कटु औषधि और दुष्ट प्रिय बन्धु होने पर भी त्याज्य उसी प्रकार होते हैं जिस प्रकार साँप द्वारा डसी हुई अंगुली होती है ।

व्याख्या –

(क) पर्यायपदानि – शिष्टः = सज्जनः, द्वेष्यः = शत्रुः अपि, आर्त्तस्य = रोगिणः, औषधं = भेषजः, यथा = इव, तस्य = राज्ञः दिलीपस्य, सम्मतः = अभीष्टः, दुष्टः = दुर्जनः, प्रियः = प्रेमी, अपि, उरगक्षता = सर्पदष्टा, अङ्गुलि = हस्ताङ्गुलिः, इव = यथा, त्याज्यः = त्यक्तुं योग्यः, आसीत् = भवति इति।

(ख) भावार्थः – यथा रोगार्त्तस्य द्वेष्यमपि कटु-औषधं प्रियं भवति तथैव दिलीपस्य शिष्टपुरुषः शत्रुरपि प्रियः, दुष्टः बन्धुरपि सर्पदष्ट-अङ्गुलीव त्याज्यो भवति।

(ग) छन्दः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति । अस्य छन्दसः लक्षणं पूर्वश्लोकस्य व्याख्याप्रसङ्गे प्रदत्तमस्ति।

विशेषांशः – आर्त्तः = आ + ऋ + क्त ।

सम्मतः = सम् + मन् + क्त ।

श्लोकः २९

प्रसङ्गः – श्लोकेऽस्मिन् महाकविः कालिदासः राज्ञः दिलीपस्य परोपकारितां वर्णयति –

तं वेध विदधे नूनं महाभूतसमाधिना ।
तथा हि सर्वे तस्यासन् परार्थैकफला गुणाः ।।२९।।

अन्वयः – नूनं वेधाः तं महाभूतसमाधिना विदधे, तथाहि तस्य सर्वे गुणाः परार्थैकफलाः आसन् ।

पदार्थः – नूनं = निश्चय ही । वेधाः = सृष्टिकारक ब्रह्मा ने । तं = उस राजा दिलीप को । महाभूतसमाधिना = पंचभूतों का निर्माण करने वाली सामग्री से । विदधे = बनाया । तथाहि = क्योंकि । तस्य = उस राजा दिलीप के । सर्वे गुणाः = सभी गुण । परार्थैकफलाः = दूसरों के प्रयोजन के लिए ही । आसन् = थे।

हिन्दी-अर्थः – निश्चय ही सृष्टि निर्माणकर्त्ता ब्रह्मा ने जिन सामग्रियों से पंचमहाभूतों का निर्माण किया, उन सामग्रियों से ही राजा दिलीप को बनाया था । इसी कारण से उनके सम्पूर्ण गुणों का फल परोपकार के लिए ही था ।

व्याख्या –

(क) पर्यायपदानि – नूनं = ध्रुवं, वेधाः = प्रजापतिः ब्रह्मा, तं = राजानं दिलीपं, महाभूतसमाधिना = महाभूतकारणसामग्रया, विदधे = विरचितवान्, तथाहि = यतः, तस्य = राज्ञः दिलीपस्य, सर्वे गुणाः = सम्पूर्णाः दयादाक्षिण्यादयः गुणाः, परार्थैकफलाः = परप्रयोजनकाः, आसन् = अभूवन् ।

(ख) भावार्थः – सृष्टिकर्त्ता यथा कारणसामग्रया पृथ्वी-आदिमहाभूतपञ्चकानां निर्माणं कृतवान्, तथैव कारणसामग्रया राजानं दिलीपमपि सृष्टवान् । अत एव राज्ञः दिलीपस्य सर्वे गुणाः विश्वहिताय परोपकाराय चैव आसन् ।

(ग) छन्दः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति ।

विशेषांशः – समाधिः – सम् +आ+धा+कि ।

विदधे = वि +धा +लिट् – प्र.पु., एकवचनम् ।

श्लोकः ३०

प्रसङ्गः – श्लोकेऽस्मिन् महाकविः कालिदासः राज्ञः दिलीपस्य चक्रवर्तित्वं वर्णयति –

स वेलावप्रवलयां परिखीकृतसागराम् ।
अनन्यशासनामुर्वीं शशासैकपुरीमिव ।।३०।।

अन्वयः – सः वेलावप्रवलयां परिखीकृतसागराम् अनन्यशासनाम् उर्वीम् एकपुरीम् इव शशास।

पदार्थः – सः = वह राजा दिलीप । वेलावप्रवलयां = समुद्रतटरूपी रक्षा दीवार से सुसज्जित । परिखीकृतसागरां = समुद्ररूपी चारों तरफ से खाई वाली । अनन्यशासनां = दूसरे राजा के द्वारा शासन न की जाती हुई । उर्वीं = पृथ्वी को । एकपुरीमिव = एकनगरी के समान। शशास = शासन किया ।

हिन्दी-अर्थः – वह राजा दिलीप समुद्र के तट रूपी रक्षा दीवार से सुसज्जित तथा सागर रूपी चारों तरफ की खाई – वाली, दूसरे राजाओं के शासन से रहित सारी पृथ्वी का शासन एक नगरी के समान करते थे।

व्याख्या –

(क) पर्यायपदानि – सः = राजा दिलीपः, वेलावप्रवलयां = समुद्रतटप्राकारवेष्टनां, परिखीकृतसागरां = दुर्गवेष्टनीकृतसमुद्राम्, अनन्यशासनाम् = अन्यशासनरहिताम्, उर्वीं = पृथ्वीम्, एकपुरीमिव = एकनगरीमिव, शशास = शासितवान्।

(ख) भावार्थः – सः राजा दिलीपः समुद्रतटप्राकारवेष्टनां दुर्गवेष्टनीकृतसमुद्राम् अन्यशासनरहिताम् उर्वीम् एकपुरीमिव शासितवान्।

(ग) छन्दः – अस्मिन् श्लोके अनुष्टुप् छन्दः अस्ति । अनुष्टुप् छन्दसः लक्षणं पूर्ववर्णितश्लोके प्रदत्तम् अस्ति ।

विशेषांशः – वेलावप्रवलयाम् = द्वितीया विभक्तिः, एकवचनम्।

एवमेव – परिखीकृतसागराम्, अनन्यशासनाम्, उर्वीम् ।

श्लोकः ३१

प्रसङ्गः – अस्मिन् श्लोके महाकविः कालिदासः राज्ञः दिलीपस्य पत्नीं सुदक्षिणां वर्णयति –

तस्य दाक्षिण्यरूढेन नाम्ना मगधवंशजा।

पत्नी सुदक्षिणेत्यासीदध्वरस्येव दक्षिणा।।३१।।

अन्वयः – तस्य मगधवंशजा दाक्षिण्यरूढेन नाम्ना अध्वरस्य दक्षिणा इव सुदक्षिणा इति पत्नी आसीत्।

पदार्थः – तस्य = उस राजा दिलीप की। मगधवंशजा = मगध कुल में उत्पन्न । दाक्षिण्यरूढेन = दाक्षिण्य आदि गुणों से प्रसिद्ध । नाम्ना = नाम से । (प्रसिद्ध) । अध्वरस्य = यज्ञ की । दक्षिणा इव = दक्षिणा के समान। सुदक्षिणा = सुदक्षिणा नाम से प्रसिद्ध । पत्नी = भार्या । आसीत् = थी।

हिन्दी-अर्थः – यज्ञ की पत्नी दक्षिणा के समान मगध वंश में उत्पन्न दया-दाक्षिण्य आदि के कारण प्रसिद्ध सुदक्षिणा नाम वाली राजा दिलीप की पत्नी थी।

व्याख्या –

(क) पर्यायपदानि – तस्य = राज्ञः दिलीपस्य, मगधवंशजा = मगधवंशोद्भवा, दाक्षिण्यरूढेन = दाक्षिण्यादिगुणैः, नाम्ना = अभिधानेन, अध्वरस्य = यज्ञस्य, दक्षिणा = एतन्नामनी, इव = यथा, सुदक्षिणा = सुदक्षिणा इति नाम्ना प्रसिद्धा, पत्नी = भार्या, आसीत् = अभूत्।

(ख) भावार्थः – राज्ञः दिलीपस्य मगधकुलोत्पन्ना दाक्षिण्यादिगुणयुक्तराज्ञः हृदयनिवासिनी सुदक्षिणा नाम पत्नी आसीत्।

(ग) छन्दः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति । एतस्य लक्षणं पूर्वश्लोके वर्णितमस्ति ।

(घ) अलङ्कारः – अस्मिन् श्लोके उपमा अलंकारः अस्ति ।

श्लोकः ३२

प्रसङ्गः – श्लोकेऽस्मिन् महाकविः कालिदासः वर्णयति यत् राज्ञः दिलीपस्य यद्यपि अनेकाः पत्न्यः आसन् तथापि सुदक्षिणा एव प्रियतमा आसीत् –

कलत्रवन्तमात्मानमवरोधे महत्यपि।
यथा मेने मनस्विन्या लक्ष्म्या च वसुधाधिपः।।३२।।

अन्वयः – वसुधाधिपः महति अवरोधे (सति) अपि मनस्विन्या तया लक्ष्म्या च आत्मनं कलत्रवन्त्रं मेने।

पदार्थः – वसुधाधिपः = पृथ्वी की रक्षा करने वाला । महति = अधिक । अवरोधे = राजा की अनेक रानियों के। सत्यपि = रहते हुए भी । मनस्विन्या = पति की इच्छा का अनुसरण करने वाली । तया = उस सुदक्षिणा से । लक्ष्म्या च = तथा राजलक्ष्मी से । आत्मानं = अपने को । कलत्रवन्तं = स्त्रीवाला । मेने = मानते थे।

हिन्दी-अर्थः – वह राजा दिलीप अन्तःपुर में अनेक रानियों के होते हुए भी, पति की इच्छा का अनुसरण करने वाली सुदक्षिणा तथा राज्यलक्ष्मी से ही अपने को पत्नीयुक्त मानते थे।

व्याख्या –

(क) पर्यायपदानि – वसुधाधिपः = पृथ्वीपालकः, महति = अधिके, अवरोधे = अन्तःपुरवर्गे, सत्यपि = वर्तमानेऽपि, मनस्विन्या = दृढचित्तया, तया = सुदक्षिणया, लक्ष्म्या च = राजलक्ष्म्या, च, आत्मानं = स्व, कलत्रवन्तं = भार्यावन्तं, मेने = मन्यते स्म।

(ख) भावार्थः – यद्यपि दिलीपस्य अन्तःपुरे अनेकाः पत्न्यः आसन् तथापि स सुदक्षिणया राजलक्ष्म्या चैवात्मानं भार्यावन्तं मनुते स्म।

(ग) छन्दः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति । एतस्य लक्षणं पूर्वश्लोके प्रदत्तमस्ति ।

श्लोकः ३३

प्रसङ्गः – श्लोकेऽस्मिन् महाकविः कालिदासः राज्ञः दिलीपस्य पुत्रप्राप्तेः इच्छां वर्णयति –

तस्यामात्मानुरूपायामात्मजन्मसमुत्सुकः।
विलम्बितफलैः कालं स निनाय मनोरथैः।।३३।।

अन्वयः – सः आत्मानुरूपायां तस्याम् (सुदक्षिणायाम्) आत्मजन्मसमुत्सुकः (सन्) विलम्बितफलैः मनोरथैः कालं निनाय।

पदार्थः – सः = राजा दिलीप । आत्मानुरूपायां = अपने अनुरूप । तस्यां = उस पत्नी सुदक्षिणा में । आत्मजन्मसमुत्सुकः = पुत्र प्राप्त करने के इच्छुक । विलम्बितफलैः = देर से प्राप्त । मनोरथैः = पुत्र प्राप्ति रूपी मनोरथ से । कालं = समय को । निनाय = व्यतीत किया।

हिन्दी-अर्थः – वह राजा दिलीप स्वानुरूप पत्नी सुदक्षिणा में अपने समान पुत्र की अभिलाषा करते हुए देर से प्राप्त होने वाले मनोरथों से युक्त बहुत समय व्यतीत किया।

व्याख्या –

(क) पर्यायपदानि – सः = राजा दिलीपः, आत्मानुरूपायां = आत्मसमानायां, तस्यां = सुदक्षिणायाम्, आत्मजन्मसमुत्सुकः = पुत्रेच्छुकः, (सन् = भूत्वा), विलम्बितफलैः = चिरकालप्रतीक्षापेक्षैः, मनोरथैः = आशाभिः, कालं = समयं , निनाय = यापितवान्।

(ख) भावार्थः – सः राजा दिलीपः स्वभार्यायां सुदक्षिणायाम् आत्मसमानपुत्राभिलाषी भूत्वा अत्यन्ताशाभिः बहुकालपर्यन्तं प्रतीक्षां कृतवान्।

(ग) छन्दः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति । अस्य छन्दसः लक्षणं पूर्वश्लोकस्य व्याख्यानक्रमे प्रदत्तमस्ति ।
विशेषांशः – मनोरथैः = मनसः रथाः मनोरथाः, तैः (ष. तत्पुरुषः)।
विलम्बितफलैः = विलम्बितं फलं येषां ते विलम्बितफलाः, तैः विलम्बितफलैः ।

श्लोकः ३४

प्रसङ्गः – श्लोकेऽस्मिन् महाकविः कालिदासः राज्ञः दिलीपस्य सन्तानप्राप्तये कृतकर्मणां वर्णनं करोति –

सन्तानार्थाय विधये स्वभुजादवतारिता।
तेन धूर्जगतो गुर्वी सचिवेषु निचिक्षिपे।।३४।।

अन्वयः – तेन सन्तानार्थाय विधये स्वभुजात् अवतारिता जगतः गुर्वी धूः सचिवेषु निचिक्षिपे।
पदार्थः – तेन = उन राजा दिलीप के द्वारा । सन्तानार्थाय = पुत्र प्राप्ति के लिए । विधये = अनुष्ठान करने के निमित्त। स्वभुजात् = अपनी भुजा से । अवतारिता = उतारा हुआ । जगतः = संसार का । गुर्वी = महान् । धूः = भार या बोझ। सचिवेषु = मन्त्रियों के ऊपर । निचिक्षिपे = रख दिया।
हिन्दी-अर्थः – उन राजा दिलीप के द्वारा सन्तान प्राप्ति के लिए अनुष्ठान करने हेतु पृथ्वी का भार अपनी भुजाओं से उतार कर मन्त्रियों को सौंप दिया गया।
व्याख्या –
(क) पर्यायपदानि – तेन = राज्ञा दिलीपेन, सन्तानार्थाय = पुत्रप्रयोजनाय, विधये = अनुष्ठानाय, स्वभुजात् = निजबाहोः, अवतारिता = अवरोपिता, जगतः = लोकस्य, गुर्वी = महान्, धूः = भारः, सचिवेषु = मन्त्रिवर्गेषु, निचिक्षिपे = निहिता।
(ख) भावार्थः – राज्ञा दिलीपेन पुत्र-प्राप्त्यर्थम् अनुष्ठानं कर्तुं राज्यभारः अमात्यानां कृते प्रदत्तः।
(ग) छन्दः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति । अनुष्टुप् छन्दसः लक्षणं पूर्वश्लोके प्रदत्तमस्ति ।
विशेषांशः – सन्तानार्थाय = सन्तानः अर्थः प्रयोजनं यस्य सः सन्तानार्थः तस्मै ।
विधये = वि+धा+किः – चतुर्थीवि., एकवचनम्।
अवतारिता = अव+तॄ+णिच्+क्त+टाप् (स्त्री.)।
गुर्वी = गुरु + ङीष् ।

श्लोकः ३५

प्रसङ्गः – अस्मिन् श्लोके महाकविः कालिदासः राज्ञः दिलीपस्य पुत्रकामनायै गुरोः वशिष्ठस्य समीपे गमनं वर्णयति-

अथाभ्यर्च्य विधातारं प्रयतौ पुत्रकाम्यया।
तौ दम्पती वशिष्ठस्य गुरोर्जग्मतुराश्रमम्।।३५।।

अन्वयः – अथ प्रयतौ तौ दम्पती पुत्रकाम्यया विधातारं अभ्यर्च्य गुरोः वशिष्ठस्य आश्रमं जग्मतुः।
पदार्थः – अथ = उसके बाद (मन्त्रियों के लिए राज्यभार सौंपकर)। प्रयतौ = पवित्र होकर। तौ दम्पती = उन दोनों पति-पत्नी सुदक्षिणा और दिलीप । पुत्रकाम्यया = पुत्र की कामना से । विधातारं = ब्रह्मा जी की । अभ्यर्च्य = पूजा कर । गुरोः = अपने कुलगुरु । वशिष्ठस्य = वशिष्ठजी के । आश्रमं = आश्रम को । जग्मतुः = प्रस्थान किया ।
हिन्दी-अर्थः – उसके बाद मन्त्रियों पर राज्य का भार सौंपकर, राजा दिलीप और सुदक्षिणा दोनों पवित्र होकर पुत्र की कामना से ब्रह्मा जी की अच्छी प्रकार से पूजा कर अपने कुलगुरु वशिष्ठ जी के आश्रम की ओर प्रस्थान किया।
व्याख्या –
(क) पर्यायपदानि – अथ = अनन्तरं, प्रयतौ = पवित्रौ, तौ = सुदक्षिणादिलीपौ, दम्पती = जायापती, पुत्रकाम्यया

= पुत्रेच्छया, विधातारं = ब्रह्मदेवम्, अभ्यर्च्य = सम्पूज्य, गुरोः = कुलगुरोः, वशिष्ठस्य = वशिष्ठनामधेयमहर्षेः, आश्रमं = पर्णकुटीरं, जग्मतुः = प्रस्थितवन्तौ।

(ख) भावार्थः – ततः परं पवित्रौ भूत्वा तौ द्वौ सुदक्षिणादिलीपौ पुत्रेच्छया ब्रह्मदेवं सम्पूज्य कुलगुरोः वशिष्ठस्य आश्रमं प्रस्थितवन्तौ।

(ग) छन्दः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति । अस्य छन्दसः लक्षणं पूर्वश्लोकस्य व्याख्यानप्रसङ्गे प्रदत्तमस्ति।

विशेषांशः – अभ्यर्च्य = अभि + अर्च + क्त्वा (ल्यप्)।

दम्पती = जाया च पतिश्च ।

श्लोकः ३६

प्रसङ्गः – श्लोकेऽस्मिन् महाकविः कालिदासः राज्ञः दिलीपस्य तस्य भार्यायाः सुदक्षिणायाश्च गुरोः आश्रमगमनं वर्णयति –

स्निग्धगम्भीरनिर्घोषमेकं स्यन्दनमास्थितौ।
प्रावृषेण्यं पयोवाहं विद्युदैरावताविव।।३६।।

अन्वयः – स्निग्धगम्भीरनिर्घोषम् एकं स्यन्दनं प्रावृषेण्यं पयोवाहं विद्युदैरावतौ इव आस्थितौ (तौ) जग्मतुः।

पदार्थः – स्निग्धगम्भीरनिर्घोषं = मधुर और गम्भीर शब्द करने वाले । एकं = एक ही । स्यन्दनं = रथ पर । प्रावृषेण्यं = वर्षा काल में होने वाले । पयोवाहं = बादलों पर । विद्युदैरावतौ = विद्युत् और ऐरावत । इव = के समान । आस्थितौ = चढे हुए । तौ जग्मतुः = उन दोनों ने प्रस्थान किया ।

हिन्दी-अर्थः – मधुर और गम्भीर शब्द करने वाले एक ही रथ पर आरुढ होकर उन दोनों सुदक्षिणा और दिलीप ने वर्षा-काल में विद्यमान बादलों पर आरुढ विद्युत् और ऐरावत के समान गुरु आश्रम के लिए प्रस्थान किया।

व्याख्या –

(क) पर्यायपदानि – स्निग्धगम्भीरनिर्घोषं = मधुरगम्भीर-शब्दयुक्तं, एकं स्यन्दनं = एकमेव रथं, प्रावृषेण्यं = वर्षाकालिकं, पयोवाहं = मेघं, विद्युदैरावतौ इव = तडिदैरावतौ, आस्थितौ = आरुढौ, (भूत्वा तौ प्रस्थितौ)।

(ख) भावार्थः – मधुरगम्भीरशब्दयुक्तम् एकमेव रथमारुह्य तौ सुदक्षिणादिलीपौ वर्षाकाले विद्यमानमेघेषु विद्युदेरावतौ इव गुरोः वशिष्ठस्याश्रमं प्रस्थितवन्तौ।

(ग) छन्दः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति । एतस्य छन्दसः लक्षणं पूर्वश्लोकस्य व्याख्यानप्रसङ्गे प्रदत्तमस्ति।

(घ) अलङ्कारः – अत्र उपमा अलङ्कारः अस्ति ।

श्लोकः ३७

प्रसङ्गः – श्लोकेऽस्मिन् महाकविः कालिदासः राज्ञः दिलीपस्य सैन्यं विना गुरोः वशिष्ठस्य आश्रमप्रस्थानं वर्णयति –

मा भूदाश्रमपीडेति परिमेयपुरः सरौ।
अनुभावविशेषात्तु सेनापरिवृताविव।।३७।।

अन्वयः – आश्रमपीडा मा भूत् इति परिमेयपुरः सरौ अनुभावविशेषात् तु सेनापरिवृत्तौ इव।

पदार्थः – आश्रमपीडा = आश्रम के निवासी जनों के कार्य में बाधा । मा भूत् = न हो । इति = इसलिए । परिमेयपुरः सरौ = अल्प संख्या में सेवकों को ही साथ में लिए हुए । अनुभावविशेषात् = अपने प्रताप तथा तेज से । तु = तो । सेनापरिवृत्तौ = बडी भारी सेना से घिरे हुए । इव = समान।

हिन्दी-अर्थः – आश्रम के निवासी जनों के कार्य में बाधा न हो, इसलिए राजा दिलीप ने अल्प संख्या में ही सेवकों को साथ लिया । फिर भी अपने प्रताप और तेज से वे बड़ी भारी सेना से घिरे हुए प्रतीत हो रहे थे।

व्याख्या –

(क) पर्यायपदानि – आश्रमपीडा = आश्रमबाधा, मा भूत् = मास्तु, इति = अस्मात्, कारणात्, परिमेयपुर: सरौ = परिमितसेवकौ, अनुभावविशेषात् = तेजादिप्रभावविशेषात्, सेनापरिवृत्तौ = सैन्ययुतौ, इव = सदृशम्।

(ख) भावार्थ: – आश्रमनिवासिनां कृते पीडा न भवेत् इति विचिन्त्य तौ सुदक्षिणादिलीपौ अल्पसेवकान् नीतवन्तौ । पुनरपि तेजादिप्रभावविशेषात् तौ सैन्ययुतौ इव प्रतीयेते स्म।

(ग) छन्द: – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्द: अस्ति ।

(घ) अलङ्कार: – अत्र उत्प्रेक्षा अलङ्कार: अस्ति ।

विशेषांश: – सेनया परिवृत्तौ सेनापरिवृत्तौ । विशेष: च असौ अनुभाव: इति अनुभावविशेष:।

श्लोक: ३८

प्रसङ्ग: – श्लोकेऽस्मिन् महाकवि: कालिदास: राज्ञ: दिलीपस्य मार्गसुखानुभूते: वर्णनं करोति –

सेव्यमानौ सुखस्पर्शै: शालनिर्यासगन्धिभि:।
पुष्परेणूत्किरैर्वातैराधूतवनराजिभि:।।३८।।

अन्वय: – सुखस्पर्शै: शालानिर्यासगन्धिभि: पुष्परेणूत्किरै: आधूतवनराजिभि: वातै: सेव्यमानौ (तौ जग्मतु:)।

पदार्थ: – सुखस्पर्शै: = स्पर्श से सुख देने वाली । शालनिर्यास- गन्धिभि: = शाल नामक वृक्ष से निकलने वाले गोंद से सुगन्धित । पुष्परेणूत्किरै: = फूलों के पराग को फैलाने वाली । आधूतवनराजिभि: = धीरे-धीरे वन वृक्षों को कँपाने वाली । वातै: = हवाओं से । सेव्यमानौ = सेवा प्राप्त करते हुए।

हिन्दी-अर्थ: – स्पर्शमात्र से ही सुखप्रदायक, शालवृक्षों के गोंद से सुगन्धित तथा पुष्पों के पराग से परिपूर्ण, वन वृक्षों को धीरे-धीरे कँपाने वाली हवाओं ने मार्ग में जाते हुए सुदक्षिणा और दिलीप को सेवा प्रदान की।

व्याख्या –

(क) पर्यायपदानि – सुखस्पर्शै: = प्रियस्पर्शै:, शालनिर्यासगन्धिभि: = शालतरुप्रसूतगन्धिभि:, पुष्परेणूत्किरै: = कुसुमपरागकणै:, आधूतवनराजिभि: = किञ्चितकम्पितवनवृक्षै:, वातै: = पवनै:, सेव्यमानौ = परिचर्यमाणौ (तौ जग्मतु:)।

(ख) भावार्थ: – प्रियस्पर्शै: शालतरुप्रसूतगन्धिभि: कुसुमपरागकणै: किञ्चितकम्पितवनवृक्षै: पवनै: परिचर्यमाणौ तौ आश्रमं गच्छन्तौ आस्ताम् ।

(ग) छन्द: – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्द: अस्ति । अस्य लक्षणं पूर्वश्लोकै वर्णितम् ।

विशेषांश: – सेव्यमानौ = सेव् + शानच (प्रथमावि., द्विवचनम्)।

सुखस्पर्शै: = सुख: स्पर्श: येषां ते सुखस्पर्श:, तै: सुखस्पर्शै: ।

श्लोक: ३९

प्रसङ्ग: – श्लोकेऽस्मिन् महाकवि: कालिदास: राज्ञ: दिलीपस्य आश्रमगमनमार्गं वर्णयति –

मनोऽभिरामा: शृण्वन्तौ रथनेमिस्वनोन्मुखै:।
षड्जसंवादिनी: केका द्विधा भिन्ना: शिखण्डिभि:।।३९।।

अन्वय: – रथनेमिस्वनोन्मुखै: शिखण्डिभि: द्विधा भिन्ना: षड्जसंवादिनी: मनोभिरामा: केका: शृणवन्तौ (तौ जग्मतु:)।

पदार्थ: – रथनेमिस्वनोन्मुखै: = रथ के पहियों की ध्वनि सुनकर ऊपर मुख उठाये हुए । शिखण्डिभि: = मयूरों के द्वारा । द्विधाभिन्ना: = दो भागों में विभक्त (शुद्ध तथा विकृत)। षड्जसंवादिनी: = षड्ज स्वर के समान गम्भीरता वाली । मनोभिरामा: = मन को प्रसन्नता प्रदान करने वाली । केका: = मयूर । शृणवन्तौ = सुनते हुए।

हिन्दी-अर्थः – रथ के पहियों से निकलते हुए ध्वनि सुनकर ऊपर की ओर मुख उठाये हुए मयूरों के द्वारा षड्ज स्वर के समान गम्भीर एवं मनोहर वाणी को सुनते हुए वे दोनों मार्ग में जा रहे थे।

व्याख्या –

(क) पर्यायपदानि – रथनेमिस्वनोन्मुखैः = रथचक्रशब्दोत्कण्ठितैः, शिखण्डिभिः = मयूरैः, द्विधा भिन्नाः = द्विधा विभक्ताः, षड्जसंवादिनीः केकाः = षड्जसंवादिनीः मयूरवाणी, मनोभिरामाः = मनसः प्रियाः, केकाः शृणवन्तौ = मयूरवाणी आकर्णयन्तौ।

(ख) भावार्थः – रथचक्रशब्दोत्कण्ठितैः मयूरैः द्विधा विभक्ताः षड्जसंवादिनीः मयूरवाणी–केका मनोभिरामाः आकर्णयन्तौ।

(ग) छन्दः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति । अस्य लक्षणं पूर्वश्लोके वर्णितमस्ति ।

विशेषांशः – अमरकोषेऽपि –

निषादर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवताः।
पञ्चमश्चेत्यमी सप्ततन्त्रीकण्ठोत्थिताः स्वराः ।।

श्लोकः ४०

प्रसङ्गः – अस्मिन् श्लोके महाकविः कालिदासः राज्ञः दिलीपस्य आश्रमगमनमार्गस्य वर्णनं करोति –

परस्पराक्षिसादृश्यमयूरोज्झितवर्त्मसु।
मृगद्वन्द्वेषु पश्यन्तौ स्यन्दनाबद्धदृष्टिषु।।४०।।

अन्वयः – अदूरोज्झितवर्त्मसु स्यन्दनाबद्धदृष्टिषु मृगद्वन्द्वेषु परस्पराक्षिसादृश्यं पश्यन्तौ (तौ जग्मतुः)।

पदार्थः – अदूरोज्झितवर्त्मसु = मार्ग से हटकर थोड़ी दूर पर ही स्थित । स्यन्दनाबद्धदृष्टिषु = रथ को अपलकनेत्रों से देखते हुए । मृगद्वन्द्वेषु = मृगयुगल में । परस्पराक्षिसादृश्यं = सुदक्षिणा ने मृगों में दिलिप को और दिलिप ने मृगियों में सुदक्षिणा के नेत्रों की समानता को । पश्यन्तौ = देखते हुए । (तौ जग्मतुः = वे दोनों चले जा रहे थे)।

हिन्दी-अर्थः – मार्ग से थोड़ी दूर पर ही स्थित रहने वाले, रथ पर एकपलकनेत्रों से देखते हुए मृगयुगलों में वे दोनों एक दूसरे के नेत्रों की समानता देखते हुए चले जा रहे थे।

व्याख्या –

(क) पर्यायपदानि – अदूरोज्झितवर्त्मसु = समीपम् एव व्यक्तमार्गेषु, स्यन्दनाबद्धदृष्टिषु = रथसंलग्नदृष्टिषु, मृगद्वन्द्वेषु = मृगयुगले, परस्पराक्षिसादृश्यं = अन्योन्यं नेत्रसमानतां, पश्यन्तौ = अवलोकयन्तौ। (तौ जग्मतुः)।

(ख) भावार्थः –विश्वासकारणात् रथमार्गसमीपे स्थितेषु कौतुकाद् रथासक्तलोचनेषु मृगमिथुनेषु परस्परं नेत्रसादृश्यं पश्यन्तौ सुदक्षिणा दिलीपौ प्रस्थितवन्तौ।

(ग) छन्दः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति । अस्य लक्षणं पूर्वश्लोके प्रदत्तमस्ति ।

विशेषांशः – स्यन्दनाबद्धदृष्टिषु = स्यन्दने आबद्धाः दृष्टयः यैः ते स्यन्दनाबद्धदृष्टयः, तेषु स्यन्दनाबद्धदृष्टिषु । पश्यन्तौ = दृश् + शतृ (प्रथमा विभक्तिः, द्विवचनम्)।

श्लोकः ४१

प्रसङ्गः – श्लोकेऽस्मिन् महाकविः कालिदासः राज्ञः दिलीपस्य गुरोः वशिष्ठस्य आश्रमगमनमार्गे पङ्क्तिबद्धसारसाः कथं स्वागतं कुर्वन्ति इति वर्णनं करोति –

श्रेणीबन्धाद्वितन्वद्भिरस्तम्भां तोरणास्रजम्।
सारसैः कलनिर्ह्रादैः क्वचिदुन्नमिताननौ।।४१।।

अन्वयः - श्रेणीबन्धात् अस्तम्भां तोरणस्रजं वितन्वद्भिः कलनिर्ह्रादैः सारसैः क्वचित् उन्नमिताननौ (जग्मतुः)।

पदार्थः - श्रेणीबन्धात् = पंक्तिबद्ध होने के कारण । अस्तम्भां = बिना किसी स्तम्भ के ही । तोरणस्रजं = नगर या भवन के बाहर द्वार की माला को । वितन्वद्भिः = बनाते हुए । कलनिर्ह्रादैः = मधुर ध्वनि वाले । सारसैः = सारस पक्षियों द्वारा । क्वचित् = कहीं- कहीं पर । उन्नमिताननौ = देखने के लिए ऊपर को मुख उठाए । (तौ जग्मतुः = वे दोनों चले जा रहे थे)।

हिन्दी-अर्थः - पंक्ति बांधकर मधुर शब्द करते हुए तथा आकाश-मार्ग से उडते हुए सारस-पक्षियों को देखकर ऐसा प्रतीत होता था कि मानों वे बिना खम्भे के सजी हुई बन्दनवार हों, जिन्हे देखने के लिए ऊपर की ओर मुख किए हुए वे दोनों चले जा रहे थे।

व्याख्या -

(क) पर्यायपदानि - श्रेणीबन्धात् = पंक्तिबन्धनात्, अस्तम्भाम् = आधार-स्तम्भरहितां, तोरणस्रजं = बहिर्द्वारमालां, वितन्वद्भिः = कुर्वद्भिः, कलनिर्ह्रादे = मधुरध्वनिभिः, सारसैः = सारसपक्षिभिः, क्वचित् = कुत्रचित्, उन्नमिताननौ = ऊर्ध्वमुखौ, (तौ जग्मतुः)।

(ख) भावार्थः -आकाशे पंक्तिबद्धां राज्ञः उपरि उड्डीयमानाम्, अतएव आधाररहितां पुष्पमालामिव उपलक्ष्यमाणां मधुरं कूजन्तीं सारसपक्तिं मुखम् उन्नमय्य पश्यन्तौ तौ प्रस्थितवन्तौ।

(ग) छन्दः - श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति ।

श्लोकः ४२

प्रसङ्गः - श्लोकेऽस्मिन् महाकविः कालिदासः राज्ञः दिलीपस्य सुदक्षिणायाश्च रथेन सह प्रचलतः वायोः वर्णनं करोति -

पवनस्यानुकूलत्वात्प्रार्थनासिद्धिशंसिनः।
रजोभिस्तुरगोत्कीर्णैरस्पृष्टालकवेष्टनौ।।४२।।

अन्वयः - प्रार्थनासिद्धिशंसिनः पवनस्य अनुकूलत्वात् तुरगोत्कीर्णैः रजोभिः अस्पृष्टालकवेष्टनौ (जग्मतुः)।

पदार्थः - प्रार्थनासिद्धिशंसिनः = मनोरथ की सफलता को सूचित करने वाले । पवनस्य = वायु के । अनुकूलत्वात् = अनुकूल होने से । तुरगोत्कीर्णैः = घोडों के सुरों से उठी हुई । रजोभिः = धूलि से । अस्पृष्टालकवेष्टनौ = नहीं स्पर्श किए गए हैं बाल तथा पगड़ी जिनकी ऐसे।

हिन्दी-अर्थः - मनोरथ की सफलता को सूचित करने वाली वायु की गति अनुकूल होने के कारण घोडे के खुरों के द्वारा उठाई गई धूलि रानी सुदक्षिणा के बालों तथा राजा दिलीप की पगडी को स्पर्श न कर सकी।

व्याख्या -

(क) पर्यायपदानि - प्रार्थनासिद्धिशंसिनः = कार्यसिद्धिसूचकाः, पवनस्य = वायोः, अनुकूलत्वात् = गन्तव्याभिमुखात्वात्, तुरगोत्कीर्णैः = तुरगखुरोत्थितैः, रजोभिः = धूलिभिः, अस्पृष्टालकवेष्टनौ = असंलग्नकुन्तलोष्णीषौ।

(ख) भावार्थः -सुदक्षिणादिलीपयोः गुरोः आश्रमं प्रस्थानकाले वायोः गतिः अनुकूला आसीत् । अश्व खुरोत्थिता धूलिः सुदक्षिणायाः केशान् दिलीपस्य उष्णीषञ्च स्प्रष्टुम् असमर्था अभवत्।

(ग) छन्दः - श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति । अस्य लक्षणं पूर्वश्लोके द्रष्टव्यम् ।

विशेषांशः - अनुकूलत्वात् = अनुकूलस्य भावः अनुकूलत्वं तस्मात् (अनुकूल+त्व)।

उत्कीर्ण = उत् +कृ +क्त ।

श्लोक: ४३

प्रसङ्गः – श्लोकेऽस्मिन् महाकवि: कालिदास: राज्ञ: दिलीपस्य गुरो: आश्रमगमनमार्गे मार्गस्थसरोवरेभ्य: आगच्छत: कमलसुगन्धस्य वर्णनं करोति –

सरसीष्वरविन्दानां वीचिविक्षोभशीतलम्।
आमोदमुपजिघ्रन्तौ स्वनि: श्वासानुकारिणम्।।४३।।

अन्वय: – सरसीषु वीचिविक्षोभशीतलं स्वनि: श्वासानुकारिणम् अरविन्दानाम् आमोदम् उपजिघ्रन्तौ (जग्मतु:)।

पदार्थ: – सरसीषु = सरोवरों में / के । वीचिविक्षोभशीतलं = लहरों के सम्पर्क से शीतल । स्वनि: श्वासानुकारिणं =अपने श्वासों की समानता का अनुसरण करने वाले । अरविन्दानां = कमलों की । आमोदं = सुगन्ध को । उपजिघ्रन्तौ = सूँघते हुए।

हिन्दी-अर्थ: – सरोवरों के लहरों के सम्पर्क से शीतल अपने नि:श्वास का अनुकरण करने वाले कमलों की सुगन्धि को ग्रहण हुए वे दोनों सुदक्षिणा और राजा दिलीप आश्रम चले जा रहे थे।

व्याख्या –

(क) पर्यायपदानि – सरसीषु = सरोवरेषु, वीचिविक्षोभशीतलं = तरङ्गक्षोभ-शीतलं, स्वनि: श्वासानुकारिणं =निजनि:श्वासनुकरणशीलम्, अरविन्दानां = कमलानाम्, आमोदं = सुगन्ध:, उपजिघ्रन्तौ = घ्राणेन (नासिकया) गृह्णन्तौ।

(ख) भावार्थ: –सरोवराणां तरङ्गानां सम्पर्केण शीतलं स्वमुखवायोरनुरूपं तत्र उत्पन्नानां कमलानां सुगन्धं जिघ्रन्तौ तौ सुखेन गुरो: आश्रमं प्रस्थितवन्तौ।

(ग) छन्द: – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्द: अस्ति । अस्य छन्दस: लक्षणं पूर्वश्लोके द्रष्टव्यम् ।

विशेषांश: – सरसी = कासार: सरसी सर: – इत्यमर:।

उपजिघ्रन्तौ = उप + घ्रा + शतृ (प्रथमाविभक्ति:, द्विवचनम्) ।

श्लोक: ४४

प्रसङ्गः – श्लोकेऽस्मिन् महाकवि: कालिदास: राज्ञ: दिलीपस्य आश्रमगमनकाले ताभ्यां ग्रामेषु प्रवृत्तयज्ञब्राह्मणै: प्रदत्ताशीर्वादस्य वर्णनं करोति –

ग्रामेष्वात्मविसृष्टेषु यूपचिह्नेषु यज्वनाम्।
अमोघा: प्रतिगृह्णन्तावर्ध्यानुपदमाशिष:।।४४।।

अन्वय: – आत्मविसृष्टेषु यूपचिह्नेषु ग्रामेषु यज्वनाम् अमोघा: आशिष: अर्ध्यानुपदं प्रतिगृह्णन्तौ (तौ जग्मतु:)।

पदार्थ: – आत्मविसृष्टेषु = स्वयं राजा दिलीप द्वारा दान में दिए हुए । यूपचिह्नेषु = यज्ञस्तम्भों में चिह्नित । ग्रामेषु = गाँवों में । यज्वनां = यज्ञ करने वाले ब्राह्मणों के । अमोघा: = कभी भी व्यर्थ न होने वाले । आशिष: = आशीर्वाद लेते हुए । अर्ध्यानुपपदं = अर्ध्य आदि के स्वीकार करने के अनन्तर । प्रतिगृह्णन्तौ = स्वीकार करते हुए।

हिन्दी-अर्थ: – स्वयं दान में दिए हुए यज्ञ के स्तम्भों में चिह्नित गाँवों में अर्ध्य प्राप्त करने के अनन्तर यज्ञ कराने वाले ब्राह्मणों के असफल न होने वाले आशीषों को लेते हुए वे दोनों चले जा रहे थे।

व्याख्या –

(क) पर्यायपदानि – आत्मविसृष्टेषु = स्वदत्तेषु, यूपचिह्नेषु = स्तम्भलक्षणेषु, ग्रामेषु = अभिजनेषु, यज्वनां = विधिनेष्टवताम्, अमोघा: = सफला:, आशिष: = आशीर्वादान्, अर्ध्यानुपपदं = अर्ध्यस्वीकारानन्तरं, प्रतिगृह्णन्तौ = स्वीकुर्वन्तौ (तौ जग्मतु:)।

(ख) भावार्थः –आत्मना विविधेषु यज्ञेषु याज्ञिकविप्रेभ्यो दत्तेषु यज्ञस्तम्भेषु चिह्नितेषु ग्रामेषु तत्रस्थ ब्राह्मणानां सफलाशीर्वादान् पूजाविधेरनन्तरं स्वीकुर्वन्तौ तौ प्रस्थितवन्तौ।

(ग) छन्दः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति । पूर्वश्लोके अस्य लक्षणं द्रष्टव्यम् ।

विशेषांशः – यज्वनाम् = यज् + ङ्वनिप् इति इज्वा, तेषाम्।

प्रतिगृह्णन्तौ = प्रति +गृह् +शतृ (प्र.वि., द्विवचनम्)।

श्लोकः ४५

प्रसङ्गः – महाकविः कालिदासः श्लोकेऽस्मिन् राज्ञः दिलीपस्य कृते आश्रमगमनमार्गे ग्रामस्थैः गोपैः वृद्धैश्च आनीतनवनीतस्य वर्णनं करोति –

हैयङ्गवीनमादाय घोषवृद्धानुपस्थितान्।
नामधेयानि पृच्छन्तौ वन्यानां मार्गशाखिनाम्।।४५।।

अन्वयः – हैयङ्गवीनम् आदाय उपस्थितान् घोषवृद्धान् वन्यानां मार्गशाखिनां नामधेयानि पृच्छन्तौ (तौ जग्मतुः)।

पदार्थः – हैयङ्गवीनम् = नवीन मक्खन को । आदाय = ले करके । उपस्थितान् = आए हुए । घोषवृद्धान् = गोपों में वृद्ध या श्रेष्ठ लोगों से । वन्यानां = वन में उत्पन्न होने वाले । मार्गशाखिनां = मार्ग के वृक्षों का । नामधेयानि = नाम । पृच्छन्तौ = पूछते हुए।

हिन्दी-अर्थः – नवीन मक्खन को ले करके आए हुए गोपों में वृद्ध या श्रेष्ठ लोगों से वन में उत्पन्न होने वाले मार्ग के वृक्षों का नाम पूछते हुए वे दोनो चले जा रहे थे ।

व्याख्या –

(क) पर्यायपदानि – हैयङ्गवीनं = सद्यनिस्सृतनवनीतम्, आदाय = गृहीत्वा, उपस्थितान् = समागतान्, घोषवृद्धान् = गोपवृद्धान्, वन्यानां = वनेषु उत्पन्नानां, मार्गशाखिनां = पथवृक्षाणां, नामधेयानि = नामानि, पृच्छन्तौ = जिज्ञासमानौ।

(ख) भावार्थः –सुदक्षिणादिलीपयोः आश्रमगमनवार्त्तां श्रुत्वा वृद्धाः गोपाः प्रत्यग्रं नवनीतमादाय ताभ्यां समर्पितवन्तः। तेषाम् उपहारान् स्वीकृत्य दिलीपः सुदक्षिणा च मार्गस्थितानां वन्यवृक्षाणां नामानि पृच्छन्तौ प्रस्थितवन्तौ ।

(ग) छन्दः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति । पूर्वश्लोके अस्य लक्षणं द्रष्टव्यम् ।

विशेषांशः – आदाय = आ +दा +क्त्वा (ल्यप्) ।

उपस्थित = उप +स्था +क्त । पृच्छन्तौ = प्रच्छ् + शतृ (प्र.वि., द्विवचनम्)।

श्लोकः ४६

प्रसङ्गः – अस्मिन् श्लोके महाकविः कालिदासः चित्रानक्षत्रं शिशिरऋतोः पश्चात् प्रकटितं चतुर्दिक्षु च प्रकृतौ उज्ज्वलता प्रसृतेति वर्णयति –

काप्यभिख्यातयोरासीद् व्रजतोः शुद्धवेषयोः।
हिमनिर्मुक्तयोर्योगे चित्राचन्द्रमसोरिव ।।४६।।

अन्वयः – वव्रतोः शुद्धवेषयोः तयोः हिमनिर्मुक्तयोः चित्राचन्द्रमसोः इव योगे (सति) काऽपि अभिख्या आसीत्।

पदार्थः – व्रजतो = मार्ग में जाते समय । शुद्धवेषयोः = श्वेत वस्त्रों से सुशोभित । तयोः = रानी सुदक्षिणा तथा राजा दिलीप की । हिमनिर्मुक्तयोः = हेमन्त ऋतु के पश्चात् । चित्राचन्द्रमसोः = चित्रा नक्षत्र और चन्द्रमा के । योगे सति = संयोग होने पर । काऽपि = कोई अपूर्व । अभिख्या = सुन्दरता /शोभा । आसीत् = हुई /थी ।

हिन्दीअर्थः – मार्ग में जाते हुए सुन्दर श्वेत वस्त्रों से सुसज्जित उन राजा दिलीप तथा रानी सुदक्षिणा की शोभा हेमन्त ऋतु के समाप्त हो जाने के पश्चात् चित्रानक्षत्र तथा चन्द्रमा के योग होने पर प्रस्तुत होने वाली आभा के समान प्रतीत हो रही थी।

व्याख्या -

(क) पर्यायपदानि - व्रजतो: = गच्छतो:, शुद्धवेषयो: = उज्ज्वलवेषयो:, तयो: = सुदक्षिणादिलीपयो:, हिमनिर्मुक्तयो: = हिमविरहितयो:, चित्राचन्द्रमसो: = चित्राचन्द्रयो:, योगे सति = संयोगे सति, काऽपि = अद्वितीया, अभिख्या = शोभा, आसीत् = अभूत् / सञ्जाता।

(ख) भावार्थ: -शिविरावसाने चैत्रस्य पूर्णिमातिथौ चित्रापूर्णचन्द्रयो: योगे यथा अद्वितीया शोभा भवति तथैव शुभ्रवेषयो: एकरथारुढयो: सुदक्षिणादिलीपयो: प्रतीति: भवति स्म।

(ग) छन्द: - श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्द: अस्ति । अस्य छन्दस: लक्षणं पूर्वश्लोकस्य व्याख्यानप्रसङ्गे लिखितम् ।

(घ) अलङ्कार: - अत्र उपमा अलङ्कार: अस्ति ।

विशेषांश: - व्रजतो: = व्रज +शतृ (ष.वि., द्विवचनम्) ।

अभिख्या = अभि +ख्या +अङ् (स्त्री.) ।

श्लोक: ४७

प्रसङ्ग: - श्लोकेऽस्मिन् महाकवि: कालिदास: राज्ञा दिलीपेन सुदक्षिणाया: कृते प्रदर्शितमार्गस्थवस्तूनां वर्णनं करोति -

तत्तद्भूमिपति: पत्न्यै दर्शयन्प्रियदर्शन: ।
अपि लङ्घितमध्वानं बुबुधे न बुधोपम: ।।४७।।

अन्वय: - बुधोपम: प्रियदर्शन: भूमिपति: पत्न्यै तत् तत् दर्शयन् लङ्घितम् अपि अध्वानं न बुबुधे।

पदार्थ: - बुधोपम: = पण्डितों के समान विद्वान् । प्रियदर्शन: = देखने में सुन्दर । भूमिपति: = राजा (दिलीप)। पत्न्यै = पत्नी (सुदक्षिणा) को । तत् तत् = मार्ग के उन-उन दर्शनीय वस्तुओं को । दर्शयन् = दिखाते हुए । लङ्घितमपि = पीछे छोड़े गए । अध्वानं = मार्ग को । न बुबुधे = नहीं जान सके।

हिन्दी-अर्थ: - पण्डितों के समान एवं देखने में सुन्दर राजा दिलीप अपनी पत्नी को मार्ग के दर्शनीय वस्तुओं को दिखाते हुए पीछे छोड़े गए मार्ग को भी न जान सके।

व्याख्या -

(क) पर्यायपदानि - बुधोपम: = पण्डितसदृश:, प्रियदर्शन: = प्रियदर्शी, भूमिपति: = राजा दिलीप:, पत्न्यै = भार्यायै, तत् तत् = अद्भूतं वस्तु, दर्शयन् = प्रदर्शयन्, लङ्घितमपि = अतिवाहितम् अपि, अध्वानं = मार्गं, न बुबुधे = न ज्ञातवान्।

(ख) भावार्थ: -पण्डितोपम: प्रियदर्शी राजा दिलीप: स्वीयभार्यायै सुदक्षिणायै मार्गस्थाद्भूतवस्तूनि प्रदर्शयन् अतिवाहितमपि मार्गं न ज्ञातवान्।

(ग) छन्द: - श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्द: अस्ति ।

विशेषांश: -

प्रियदर्शन: = प्रियं दर्शनं यस्य स: (बहु.समास:) ।

भूमिपति: = पाति इति पति:, भूमे: पति: (ष. तत्पुरुष समास:) ।

श्लोक: ४८

प्रसङ्ग: - श्लोकेऽस्मिन् महाकवि: कालिदास: राज्ञ: दिलीपस्य राज्या: सुदक्षिणायाश्च गुरो: आश्रमप्राप्ते: वर्णनं करोति -

स: दुष्प्रापयशा: प्रापदाश्रमं श्रान्तवाहन: ।
सायं संयमिनस्तस्य महर्षेर्महिषीसख ।।४८ ।।

अन्वयः – दुष्प्रापयशाः श्रान्तवाहनः महिषीसखः सः सायं संयमिनः तस्य महर्षेः आश्रमं प्रापत्।

पदार्थः – दुष्प्रापयशाः = जो यश दूसरे न प्राप्त कर सके हों ऐसे यशवाले । श्रान्तवाहनः = थके हुए घोड़ों वाले । महिषीसखः = रानी सुदक्षिणा के सहित । सः = वह राजा दिलीप । सायं = सांयकाल के समान । संयमिनः = इन्द्रियों को वश में रखने वाले । तस्य महर्षेः = उस महर्षि वशिष्ठ के। आश्रमं = आश्रम को । प्रापत् = पहुँचे ।

हिन्दी-अर्थः – दुर्लभ यश वाले तथा थके हुए घोड़ों वाले राजा दिलीप पत्नी सुदक्षिणा के साथ सांयकाल महर्षि वशिष्ठ के आश्रम में पहुँचे।

व्याख्या –

(क) पर्यायपदानि – दुष्प्रापयशाः = दुर्लभयशाः, श्रान्तवाहनः = क्लान्तवाहनः, महिषीसखः = राज्ञीसुदक्षिणासहितः, सः = राजा दिलीपः, सायं = सांयकाले, संयमिनः = नियमवतः, तस्य महर्षेः = तस्य गुरोः वशिष्ठस्य, आश्रमं = तपोवनं, प्रापत् = प्राप्तवान् ।

(ख) भावार्थः –दुर्लभयशः सपत्नीकः राजा दिलीपः सन्ध्यायां महर्षे वशिष्ठस्य यदा आश्रमं प्राप्तवान् तदा सूदूरभ्रमणेन तस्य रथाश्वाः परिक्लान्ताः आसन्।

(ग) छन्दः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति ।

विशेषांशः – दुष्प्राप = दुस् + प्र + आप् + खल्।

प्रापत् = प्र + आप् – लुङ् लकारः, प्र.पु., एकवचनम् ।

श्लोकः ४९

प्रसङ्गः – श्लोकेऽस्मिन् महाकविः कालिदासः अग्निहोत्राय तपस्वियुक्तवशिष्ठाश्रमस्य वर्णनं करोति –

वनान्तरादुपावृत्तैः समित्कुशफलाहरैः ।
पूर्यमाणामदृश्याग्निप्रत्युद्यातैस्तपस्विभिः ।।४९।।

अन्वयः – वनान्तरात् उपावृत्तैः समित्कुशफलाहरैः अदृश्याग्निप्रत्युद्यातैः तपस्विभिः पूर्यमाणम्।

पदार्थः – वनान्तरात् = जहाँ दूसरे वनों से । उपावृत्तैः = लौटते हुए । समित्कुशफलाहरैः = समिधा, कुश और फलों को लाने वाले । अदृश्याग्निप्रत्युद्यातैः = अदृश्य अग्नि के द्वारा स्वागत किये जाते हुए । तपस्विभिः = तपस्वियों से । पूर्यमाणं = भर रहा था।

हिन्दी-अर्थः – जहाँ दूसरे वनों से समिधा, कुश और फलों को लेकर लौटते हुए तपस्वियों का अदृश्य अग्नि के द्वारा स्वागत किया जा रहा था, उन तपस्वियों से ऋषि वशिष्ठ का आश्रम भरा हुआ था।

व्याख्या –

(क) पर्यायपदानि – वनान्तरात् = अन्यस्मात् वनात्, उपावृत्तैः = प्रत्यागतैः, समित्कुशफलाहरैः = समित्कुशफलाहरणशीलैः, अदृश्याग्निप्रत्युद्यातैः = अदृश्याग्निप्रत्युद्गतैः, तपस्विभिः = महर्षिभिः, पूर्यमाणं = व्याप्तम् आसीत्।

(ख) भावार्थः –सांयकाले तत्र तपस्विनः यज्ञार्थं यज्ञकाष्ठानि कुशान् फलानि च गृहीत्वा अन्यस्मात् वनात् स्वाश्रमम् आगच्छन्ति स्म । तदनीम् अदृश्याग्निना स्वागतयुक्ततपस्विभिः ऋषेः वशिष्ठस्य आश्रमः पूरितः आसीत्।

(ग) छन्दः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप छन्दः अस्ति ।

विशेषांशः – उपावृत्तैः = उप + आ + वृत् + क्त (तृ.वि., बहुवचनम्) ।

समित्कुशफलाहरैः = समिधश्च कुशाश्च फलानि चेति समित्कुशफलानि, (द्वन्द्व)। तानि आहर्तुं शीलम् एषां ते समित्कुशफलाहराः (उपपद), तैः ।

श्लोक: ५०

प्रसङ्ग: – श्लोकेऽस्मिन् महाकवि: कालिदास: ऋषिवशिष्ठस्य आश्रमे पालितमृगाणां चेष्टां वर्णयति –

आकीर्णमृषिपत्नीनामुटजद्वाररोधिभि:।
अपत्यैरिव नीवारभागधेयोचितैर्मृगै:।।५०।।

अन्वय: – नीवारभागधेयोचितै: उटजद्वाररोधिभि: मृगै: ऋषिपत्नीनाम् अपत्यै: इव आकीर्णम् (आश्रमं प्रापत्)।

पदार्थ: – नीवार भागधेयोचितै: = नीवार नामक धान्य के भाग को प्राप्त करने वाले । उटजद्वाररोधिभि: = कुटियों के द्वार को अपना भाग प्राप्त करने की लालसा से रोकने वाले । ऋषिपत्नीनां = ऋषि-पत्नियों के । अपत्यै: इव = पुत्रों के समान । मृगै: = मृगों से । आकीर्णं = व्याप्त था (आसीत्)।

हिन्दी-अर्थ: – नीवार नाम धान्य के भाग को पाने वाले ऋषियों की कुटिया का द्वार रोकने वाले ऋषिपत्नियों द्वारा पुत्रों के समान पाले गए मृगों से वह आश्रम भरा हुआ था।

व्याख्या –

(क) पर्यायपदानि – नीवारभागधेयोचितै: = नीवारधान्यांशयोग्यै:, उटजद्वारोधिभि: = पर्णशालाद्वाररोधकै:, ऋषिपत्नीनां = मुनिभार्याणाम्, अपत्यै: इव = सन्तानै: इव, मृगै: = हरिणै:, आकीर्णं= व्याप्तम् (आसीत्)।

(ख) भावार्थ: –मुनिभार्याणां सन्तानसदृशमृगा: नीवारधान्यांशान् प्राप्तुं पर्णशालाद्वाररोधकत्वेन स्थितवन्त: आसन्।

(ग) छन्द: – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्द: अस्ति ।

श्लोक: ५१

प्रसङ्ग: – श्लोकेऽस्मिन् महाकवि: कालिदास: आश्रमे विद्यमानपादपानां पक्षिणाञ्च वर्णनं करोति –

सेकान्ते मुनिकन्याभिस्तत्क्षणोज्झितवृक्षकम् ।
विश्वासाय विहङ्गानामालवालाम्बुपायिनाम् ।।५१।।

अन्वय: – आलवालाम्बुपायिनां विहङ्गानां विश्वासाय मुनिकन्याभि: सेकान्ते तत्क्षणोज्झितवृक्षकम्(आश्रमं प्रापत्)।

पदार्थ: – आलवालाम्बुपायिनां = पेड़-पौधों के थाल्हों के जल पीने वाले । विहङ्गानां = पक्षियों के । विश्वासाय = विश्वास के लिए । मुनिकन्याभि: = वृक्षों को सींचने वाली ऋषिकन्याओं के द्वारा। सेकान्ते = वृक्षों को सींचने के पश्चात् । तत्क्षणोज्झितवृक्षकम् = तत्क्षण छोड़े गए छोटे-छोटे पौधों वाले।

हिन्दी-अर्थ: – पेड़-पौधों के थाल्हों के जल को पीने वाले पक्षियों के विश्वास के लिए सिंचन के पश्चात् मुनिकन्याओं के द्वारा तत्क्षण छोड़े गए वृक्षों-पादपों से युक्त आश्रम में राजा दिलीप पत्नी सुदक्षिणा के साथ पहुँचे।

व्याख्या –

(क) पर्यायपदानि – आलवालाम्बुपायिनां = जलयुक्तपादपस्थाधोभागात् जलपायिनां, विहङ्गानां = पक्षिणां, विश्वासाय = विश्रम्भाय, मुनिकन्याभि: = ऋषिसुताभि:, सेकान्ते = सेचनानन्तरं, तत्क्षणोज्झितवृक्षकं = सद्य: व्यक्तपादपम्।

(ख) भावार्थ: –यत्र मुनिकन्याभि: शीघ्रमेव पादपानां कृते जलसिञ्चनं कृतमासीत् तथा तदेव जलं पातुं पक्षिण: निर्भीका: सन्त: तत्र आगता: आसन् एतादृशम् आश्रमं राजा दिलीप: सपत्नीक: प्राप्तवान्।

(ग) छन्द: – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्द: अस्ति ।

विशेषांश: – विश्वासाय – वि + श्वस् + घञ् (च.वि., एकवचनम्)।

विहङ्गानाम् – विहायसा आकाशेन गच्छन्ति इति विहङ्गा:, तेषां (ष.वि., बहुवचनम्)।

श्लोक: ५२

प्रसङ्ग: - अस्मिन् श्लोके महाकवि: कालिदास: ऋषे: वशिष्ठस्याश्रमे उपविष्टानां मृगाणां चर्वित-चर्वणस्य वर्णनं करोति -

आतपात्ययसंक्षिप्तनीवारासु निषादिभि:।
मृगैर्वर्तितरोमन्थमुटजाङ्गनभूमिषु ।।५२।।

अन्वय: - आतपात्ययसंक्षिप्तनीवारासु उटजाङ्गनभूमिषु निषादिभि: मृगै: वर्तित रोमन्थम् (आश्रमं प्रापत्)।

पदार्थ: - आतपात्ययसंक्षिप्तनीवारासु = धूप के चले जाने पर एकत्रित किए गए नीवार नामक धान्य की ढेर पर । उटजाङ्गनभूमिषु = पर्णशालाओं के आँगन की भूमि पर । निषादिभि: = बैठे हुए । मृगै: = मृगों के द्वारा । वर्तितरोमन्थम् = जुगाली किए जाते हुए । (आश्रमं प्रापत् = आश्रम में पहुँचे)।

हिन्दी-अर्थ: - राजा दिलीप पत्नी के साथ धूप के चले जाने पर एकत्रित करके रखे गए नीवार नामक धान्य की ढेर पर पर्णशालाओं के आँगन की भूमि पर बैठे हुए हिरणों द्वारा जुगाली किए जाते हुए वशिष्ठ के आश्रम को पहुँचे।

व्याख्या -

(क) पर्यायपदानि - आतपात्ययसंक्षिप्तनीवारासु = सूर्यातपस्य अपगते सति एकत्रीकृतनीवारनामकधान्यासु, उटजाङ्गनभूमिषु = पर्णशालाया: प्राङ्गणेषु, निषादिभि: = उपविष्टै:, मृगै: = हरिणै:, वर्तितरोमन्थं = चर्वितस्य चर्वणम्।

(ख) भावार्थ: -सूर्यातपे अपगते सति एकत्रीकृतनीवारनामकधान्यासु पर्णशालाया: प्राङ्गणेषु उपविष्टै: मृगै: चर्वितस्य चर्वणयुक्तमाश्रमं दिलीप: सुदक्षिणासहितं प्राप्तवान्।

(ग) छन्द: - श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्द: अस्ति ।

विशेषांश: - निषादिभि: = नि + सद् + णिनि - तृ.वि.बहुवचनम् ।

श्लोक: ५३

प्रसङ्ग: - श्लोकेऽस्मिन् महाकवि: कालिदास: ऋषे: वशिष्ठस्याश्रमे प्रसृताहव्यादिगन्धयुक्तधूमस्य वर्णनं करोति -

अभ्युत्थिताग्निपिशुनैरतिथीनाश्रमोन्मुखान् ।
पुनानं पवनोद्धूतैर्धूमैराहुतिगन्धिभि: ।।५३।।

अन्वय: - अभ्युत्थिताग्निपिशुनै: पवनोद्धूतै: आहुतिगन्धिभि: धूमै: आश्रमोन्मुखान् अतिथीन् पुनानम् (आश्रमं प्रापत्)।

पदार्थ: - अभ्युत्थिताग्निपिशुनै: = प्रज्वलित अग्नि की सूचना देने वाले। पवनोद्धूतै: = हवा के द्वारा उड़ाये गये । आहुतिगन्धिभि: = आहुति की गन्ध से सुगन्धित । धूमै: = धुओं के द्वारा । आश्रमोन्मुखान् = आश्रम आने को उत्सुक । अतिथीन् = अतिथियों को । पुनानम् = पवित्र करने वाले। (आश्रमं प्रापत् = आश्रम को पहुँचे)।

हिन्दी-अर्थ: - प्रज्वलित अग्नि की सूचना देने वाले, हवा के द्वारा उड़ाये गये मुनियों के द्वारा दी जाने वाली आहुति के गन्ध से सुगन्धित-धूओं के द्वारा आश्रम में आने वाले अतिथियों को पवित्र करने वाले आश्रम में राजा दिलीप और सुदक्षिणा दोनों पहुँचे ।

व्याख्या -

(क) पर्यायपदानि - अभ्युत्थिताग्निपिशुनै: = प्रज्वलिताग्नि सूचकै:, पवनोद्धूतै: = वायूत्थापितै:, आहुतिगन्धिभि: = होमद्रव्यसुगन्धिभि:, धूमै: = धूम्रै:, आश्रमोन्मुखान् = आश्रमं प्रति गन्तुमुत्सुकान्, अतिथीन् = अभ्यागतान्, पुनानं = पवित्रीकुर्वाणम्। (आश्रमं प्रापत्)।

(ख) भावार्थ: - राजा दिलीप: सुदक्षिणा सह तमाश्रमं प्राप्तवान्, यत्र प्रज्वलिताग्निसूचकै: वायूत्थापितै: होमद्रव्यसुगन्धिभि: धूमै: आश्रमं प्रति आगन्तुमुत्सुका: अतिथय: पवित्रीक्रियन्ते स्म।

(ग) छन्दः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति ।
विशेषांशः – पवनोद्धूतैः = पवनेन उद्धूताः पवनोद्धूताः, तैः ।
पुनानम् = पूङ् + शानच् ।

श्लोकः ५४

प्रसङ्गः – अनेन श्लोकमाध्यमेन महाकविः कालिदासः राज्ञः दिलीपस्य राज्ञ्याः सुदक्षिणायाश्च आश्रमं सम्प्राप्य रथात् अवतरणस्य वर्णनं करोति –

अथ यन्तारमादिश्य धुर्यान्विश्रामयेति सः ।
तामवारोहयत्पत्नीं रथादवततार च ।।५४।।

अन्वयः – अथ सः यन्तारं "धूर्यान् विश्रामय" इति आदिश्य, तां पत्नीं रथात् अवरोहयत् अवततार च।

पदार्थः – अथ = आश्रम प्राप्ति के पश्चात् । सः = वह राजा दिलीप । यन्तारं = सारथी को । धुर्यान् = घोड़ों को । विश्रामय = विश्राम कराओ । इति = ऐसा । आदिश्य = आदेश दे कर । तां पत्नीं = अपनी पत्नी सुदक्षिणा को । रथात् = रथ से । अवारोहयत् = उतारा । अवततार च = और स्वयं उतरे ।

हिन्दी-अर्थः – गुरु वशिष्ठ के आश्रम पहुँचने के बाद राजा दिलीप सारथी को घोड़ों की थकान दूर करने का आदेश देते हुए पत्नी सुदक्षिणा को रथ से उतारा और स्वयं उतरे ।

व्याख्या –

(क) पर्यायपदानि – अथ = आश्रमप्राप्तेः पश्चात्, सः = राजा दिलीपः, यन्तारं = सारथिं, धुर्यान् = अश्वान्, विश्रामय = विगतश्रमान् कुरु, इति = एवम्, आदिश्य = आज्ञाप्य, तां पत्नीं = सुदक्षिणां, रथात् = स्यन्दनात्, अवरोहयत् = अवतारितवान्, अवततार च = स्वयं च अवतीर्णवान् ।

(ख) भावार्थः – गुरोः वशिष्ठस्य आश्रमप्राप्तेरनन्तरं राजा दिलीपः सारथिम् "अश्वान् विगतश्रमान् कुरु" इति आज्ञाप्य रथात् पूर्वं सुदक्षिणाम् अवतारितवान् पुनः स्वयमपि अवतीर्णवान् ।

(ग) छन्दः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति ।
विशेषांशः – विश्रामय = वि + श्रम् + णिच् (लोट् ल., म.पु., एकवचनम्) ।
आदिश्य = आ + दिश् + ल्यप् ।
अवरोहयत् = अव + आ + रुह् + णिच् (लङ् ल., प्र.पु., एकवचनम्) ।
अवततार = अव + तृ (लिट् ल., प्र.पु., एकवचनम्) ।

श्लोकः ५५

प्रसङ्गः – अनेन श्लोक माध्यमेन महाकविः कालिदासः गुरोः आश्रमे राज्ञः दिलीपस्य मुनिभिः क्रियमाणस्वागतस्य वर्णनं करोति –

तस्मै सभ्याः सभार्याय गोप्त्रे गुप्ततमेन्द्रियाः ।
अर्हणामर्हते चक्रुर्मुनयो नयचक्षुषे ।।५५।।

अन्वयः – सभ्याः गुप्ततमेन्द्रियाः मुनयः सभार्याय गोप्त्रे नयचक्षुषे अर्हते तस्मै अर्हणां चक्रुः।

पदार्थः – सभ्याः = सज्जन आश्रमवासी । गुप्ततमेन्द्रियाः = इन्द्रियों को वश में रखने वाले । मुनयः = ऋषियों ने । सभार्याय = भार्या सहित । गोप्त्रे = प्रजा की रक्षा करने वाले । नयचक्षुषे = नीतिशास्त्रज्ञ । अर्हते = पूजनीय । तस्मै = उन राजा दिलीप की । अर्हणां = स्वागत । चक्रुः = किया ।

हिन्दी-अर्थः – सज्जन तथा इन्द्रियों को वश में रखने वाले ऋषियों ने पत्नी सहित प्रजा की रक्षा करने वाले, नीति-शास्त्रज्ञ तथा पूज्य उस राजा दिलीप का स्वागत किया ।

व्याख्या -

(क) पर्यायपदानि - सभ्याः = साधवः आश्रमवासिनः, गुप्ततमेन्द्रियाः = जितेन्द्रियाः, मुनयः = ऋषयः, सभार्याय = पत्नीसहिताय, गोप्त्रे = प्रजारक्षकाय, नयचक्षुषे = नीतिशास्त्रज्ञाय, अर्हते = पूज्याय, तस्मै = राज्ञे दिलीपाय, अर्हणां = स्वागतं, चक्रुः = कृतवन्तः।

(ख) भावार्थः - आश्रमवासिनः जितेन्द्रियाः ऋषयः पत्नीसहिताय, प्रजारक्षकाय, नीतिशास्त्रज्ञाय पूज्याय च तस्मै राज्ञे दिलीपाय स्वागतार्चनं कृतवन्तः।

(ग) छन्दः - श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति ।

विशेषांशः - गोप्त्रे = रक्षणार्थक 'गुप्' धातोः 'तृच्' प्रत्ययः (च.वि., एकवचनम्)।

अर्हते = अर्ह + शतृ (च.वि., एकवचनम्)।

श्लोकः ५६

प्रसङ्गः - अनेन श्लोक माध्यमेन महाकविः कालिदासः राज्ञा दिलीपेन सांयकाले अनुष्ठानात् परम् अरुन्धतीसहितगुरुवशिष्ठस्य कृतदर्शनस्य वर्णनं करोति -

विधेः सायन्तनस्यान्ते स ददर्श तपोनिधिम् ।
अन्वासितमरुन्धत्या स्वाहयेव हविर्भुजम् ।।५६।।

अन्वयः - सः सायन्तनस्य विधेः अन्ते अरुन्धत्या अन्वासितं तपोनिधिं स्वाहया हविर्भुजम् इव ददर्श।

पदार्थः - सः = राजा दिलीप । सायन्तनस्य = सन्ध्या काल में होने वाले । विधेः = अनुष्ठान के । अन्ते = समाप्त हो जाने के बाद । अरुन्धत्या = अपनी पत्नी अरुन्धती के साथ बैठे हुए, अन्वासितं = सेवित । तपोनिधिं = महर्षि वशिष्ठ को । स्वाहया = स्वाहा देवी के साथ । हविर्भुजम् इव = अग्नि के समान । ददर्श = देखा ।

हिन्दी-अर्थः - उस राजा दिलीप ने सांयकालीन सन्ध्या के पश्चात् स्वाहा से युक्त अग्नि के समान अरुन्धती के साथ बैठे हुए तपोनिधि महर्षि वशिष्ठ का दर्शन किया ।

व्याख्या -

(क) पर्यायपदानि - सः = राजा दिलीपः, सायन्तनस्य = सन्ध्याकालीनस्य, विधेः = अनुष्ठानस्य, अन्ते = पश्चात्, अरुन्धत्या = अरुन्धती नामक पत्न्या सह, अन्वासितं = सहोपविष्ठं, तपोनिधिं = महर्षिं वशिष्ठं, स्वाहया = स्वाहादेव्या सह, हविर्भुजम् = अग्नेः, इव = समानं, ददर्श = दृष्टवान् ।

(ख) भावार्थः - सायंकालिकानुष्ठानं समाप्य यदा महर्षिः वशिष्ठः अरुन्धत्या सह उपविष्टः आसीत् तदा स्वभार्यया स्वाहया सहितम् अग्निम् इव शोभमानं तं महर्षिं वशिष्ठं राजा दिलीपः दृष्टवान् ।

(ग) छन्दः - श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति ।

विशेषांशः - अन्वासितम् = अनु + आस् (कर्मणि) क्त ।

ददर्श = दृश् लिट् ल., प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।

श्लोकः ५७

प्रसङ्गः - अनेन श्लोकमाध्यमेन महाकविः कालिदासः सपत्नीकेन राज्ञा दिलीपेन गुरोः वशिष्ठस्य कृतवन्दनां वर्णयति -

तयोर्जगृहतुः पादान्राजा राज्ञी च मागधी ।
तौ गुरुर्गुरुपत्नी च प्रीत्या प्रतिननन्दतुः ।।५७।।

अन्वयः – मागधी राज्ञी राजा च तयोः पादान् जगृहतुः गुरुपत्नी गुरुश्च तौ प्रीत्या प्रतिनन्दतुः।

पदार्थः – मागधी = मगध नरेश की पुत्री । राज्ञी = रानी सुदक्षिणा । राजा च = राजा दिलीप ने । तयोः = अरुन्धती तथा वशिष्ठ के । पादान् = पैरों को । जगृहतुः = प्रणाम किया । गुरुपत्नी = गुरु की पत्नी अरुन्धती । गुरुश्च = तथा गुरु वशिष्ठ को । तौ = सुदक्षिणा और राजा दिलीप को । प्रीत्या = प्रसन्नता के साथ । प्रतिनन्दतुः = आशीर्वाद आदि देकर स्वागत किया।

हिन्दी-अर्थः – मगध राजा की पुत्री रानी सुदक्षिणा और राजा दिलीप ने अरुन्धती तथा महर्षि वशिष्ठ के चरण-स्पर्शपूर्वक प्रणाम किया तथा गुरुपत्नी अरुन्धती और गुरु वशिष्ठ ने रानी सुदक्षिणा तथा राजा दिलीप को प्रसन्नतापूर्वक आशीर्वाद देकर स्वागत किया।

व्याख्या –

(क) पर्यायपदानि – मागधी = मगधराजपुत्री, राज्ञी = सुदक्षिणा, राजा च = राजा दिलीपः च, तयोः = अरुन्धतीवशिष्ठयोः, पादान् = चरणान्, जगृहतुः = अभिवादनं कृतवन्तौ, गुरुपत्नी = अरुन्धती, गुरुश्च = वशिष्ठश्च, तौ = सुदक्षिणादिलीपौ, प्रीत्या = प्रेम्णा, प्रतिनन्दतुः = आशीर्वादान् दत्तवन्तौ ।

(ख) भावार्थः – सुदक्षिणादिलीपो यथाक्रमम् अरुन्धतीवशिष्ठयोः चरणौ संस्पृश्य अभिवादनं कृतवन्तौ। अरुन्धतीवशिष्ठौ अपि प्रणतयोः तयोः कृते आशीर्वादान् दत्तवन्तौ ।

(ग) छन्दः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति । अस्य छन्दसः लक्षणं पूर्ववर्णितश्लोके द्रष्टव्यम् ।

विशेषांशः – जगृहतुः = गृह लिट् ल., प्र.पु., द्विवचनम् ।

प्रतिनन्दतुः = प्रति + नन्द् लिट् ल., प्र.पु., द्विवचनम् ।

श्लोकः ५८

प्रसङ्गः – अनेन श्लोकमाध्यमेन महाकविः कालिदासः महर्षिणा वशिष्ठेन राजानं दिलीपं प्रति पृष्टायाः राज्यकुशलवार्तायाः वर्णनं करोति –

तमातिथ्यक्रियाशान्तरथक्षोभपरिश्रमम् ।
पप्रच्छ कुशलं राज्ये राज्याश्रममुनिं मुनिः ।।५८।।

अन्वयः – मुनिः आतिथ्य क्रियाशान्तरथक्षोभपरिश्रमं राज्याश्रममुनिं तं राज्ये कुशलं पप्रच्छ।

पदार्थः – मुनिः = महर्षि वशिष्ठ ने । आतिथ्यक्रियाशान्तरथक्षोभपरिश्रमं = वशिष्ठ मुनि के द्वारा प्राप्त अतिथि सत्कार की क्रिया से रथ से उत्पन्न परिश्रम अथवा थकान दूर करने वाले। राज्याश्रममुनिं = राज्य रूपी आश्रम के मुनि । तं = उन राजा दिलीप से । राज्ये = राज्य-सम्बन्धी, कुशलं = कुशल समाचार को । पप्रच्छ = पूछा ।

हिन्दी-अर्थः – महर्षि वशिष्ठ ने रथ से उत्पन्न परिश्रम एवं थकान को आतिथ्य-सत्कार से दूर किया और राज्य रूपी आश्रम के मुनि राजा दिलीप से राज्य-सम्बन्धी कुशल-समाचार पूछा।

व्याख्या –

(क) पर्यायपदानि – मुनिः = महर्षिः वशिष्ठः, आतिथ्यक्रियाशान्तरथक्षोभपरिश्रमम् = अतिथिसत्कारेण शान्तमार्गक्लमं, राज्याश्रममुनिं = राज्याश्रमे ऋषिकल्पं, तं = राजानं दिलीपं, राज्ये = राष्ट्रमण्डले, कुशलं = क्षेमं, पप्रच्छ = पृष्टवान् ।

(ख) भावार्थः – महर्षिः वशिष्ठः आतिथ्य-सत्कारविधिना राज्ञः दिलीपस्य मार्गपरिश्रमजनितां क्लान्तिमपनीय तं राजर्षिं राज्यविषयिणीं कुशलवार्तां पृष्टवान्।

(ग) छन्दः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति । अस्य छन्दसः लक्षणं पूर्वश्लोके द्रष्टव्यम् ।

श्लोकः ५९

प्रसङ्गः – अनेन श्लोकमाध्यमेन कविकुलगुरुः महाकविः कालिदासः महर्षिणा वशिष्ठेन पृष्टस्य राज्यसमाचारस्य राज्ञा दिलीपेन प्रदत्तस्य उत्तरस्य वर्णनं करोति –

अथाथर्वनिधेस्तस्य विजितारिपुरः पुरः ।
अर्थ्यामर्थपतिर्वाचमाददे वदतां वरः ।।५९।।

अन्वयः – अथ विजितारिपुरः वदतां वरः अर्थपतिः अथर्वनिधेः तस्य पुरः अर्थ्यां वाचम् आददे ।

पदार्थः – अथ = महर्षि वशिष्ठ के द्वारा कुशल प्रश्न पूछने के बाद । विजितारिपुरः = शत्रुओं के नगरों को जीतने वाले । वदतां =वक्ताओं में। वरः =श्रेष्ठ। अर्थपतिः = राजादिलीप। अथर्वनिधेः = अथर्ववेद के विद्वान् । तस्य = महर्षि वशिष्ठ के । पुरः = आगे । अर्थ्यां = अर्थपूर्ण । वाचं = वचन। आददे = बोले।

हिन्दी-अर्थः – कुशल समाचार पूछने के पश्चात् शत्रुओं के नगर को जीतने वाले, वक्ताओं में सर्वश्रेष्ठ अर्थपति राजा दिलीप ने अथर्ववेद के ज्ञाता मुनि वशिष्ठ के सामने साभिप्राय वचनों को बोला।

व्याख्या –

(क) पर्यायपदानि – अथ = गुरोः कुशलसमाचारप्रश्नानन्तरं, विजितारिपुरः = विजितशत्रुनगरः, वदतां =वक्तृणां, वरः =श्रेष्ठः, अर्थपतिः = राजादिलीपः, अथर्वनिधेः = अथर्ववेदाकारः, तस्य = वशिष्ठस्य, पुरः = समक्षं, अर्थ्यां = साभिप्रायं, वाचं = वाणीम्, आददे = उक्तवान्।

(ख) भावार्थः – गुरोः वशिष्ठस्य कुशलसमाचारप्रश्नान्तरं विजितशत्रुनगरः, वक्तृणां श्रेष्ठः राजा दिलीपः अथर्ववेदनिपुणस्य तस्य वशिष्ठस्य समक्षम् अर्थयुक्तं वचनम् उक्तवान्।

(ग) छन्दः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति ।

विशेषांशः – वदताम् = वद् + शतृ (ष.वि., बहुवचनम्)

आददे = आ +दा (आत्मने) लिट् लकारः, प्र.पु., एकवचनम् ।

श्लोकः ६०

प्रसङ्गः – अनेन श्लोक माध्यमेन महाकविः कालिदासः वर्णयति यत् राज्ञा दिलीपेन उक्तं – यस्य भवान् गुरुः अस्ति, तत् राज्यं कुशलयुक्तमस्ति इति –

उपपन्नं ननु शिवं सप्तस्वङ्गेषु यस्य मे ।
दैवीनां मानुषीणां च प्रतिहर्ता त्वमापदाम् ।।६०।।

अन्वयः – सप्तसु अङ्गेषु मे शिवम् उपपन्नम् । ननु यस्य मे दैवीनां मानुषीणाञ्च आपदां त्वं प्रतिहर्ता असि।

पदार्थः – सप्तसु अङ्गेषु = राज्य के सातों अंगों में (स्वामी, मन्त्री, सुहृत, कोष, राष्ट्र, दुर्ग और सेना)। शिवं = कुशल । उपपन्नं = ठीक ही है। ननु = निश्चित रूप से । यस्य मे दैवीनाम् = क्योंकि मेरी दैवी। मानुषीणाञ्च = तथा मनुष्यों से प्राप्त होने वाली। आपदाम् = आपदाओं को । त्वं = आप। प्रतिहर्ता असि = दूर करने वाले हो।

हिन्दी-अर्थः – राजा दिलीप ने गुरु वशिष्ठ से कहा कि मेरे राज्य के सातों अङ्गों में कुशलता है । क्योंकि मेरी दैवी तथा मानुषी सभी प्रकार की आपत्तियों को दूर करने वाले आप स्वयं विद्यमान हैं।

व्याख्या –

(क) पर्यायपदानि – सप्तसु अङ्गेषु = स्वाम्यमात्यादिषु सप्तसु राज्याङ्गेषु, मे = मम, शिवं = कल्याणं, उपपन्नं =

युक्तमस्ति, ननु = निश्चितरूपेण, यस्य मे दैवीनाम् = मम दिलीपस्य समीपे आगतानां दैवीयानां, मानुषीणां = मानवप्रदत्तानां, आपदां = विपत्तीनां, त्वं = भवान् एव, प्रतिहर्ता असि = दूरी करोति।

(ख) भावार्थः – मम राज्यस्य सप्ताङ्गानि (स्वाम्यमात्यादीनि) सम्यक् सन्ति। यतोहि भवान् एव मम दैवीनां मानवीयानाञ्च विपत्तीनां दूरीकरणं करोति।

(ग) छन्दः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति । अस्य लक्षणं पूर्वश्लोकस्य व्याख्यानक्रमे वर्णितम् ।

विशेषांशः –

उपपन्नम् = उप + पद् + क्त।

प्रतिहर्ता = प्रति + हृ + तृच् ।

श्लोकः ६१

प्रसङ्गः – अनेन श्लोक माध्यमेन महाकविः कालिदासः महर्षेः वशिष्ठस्य मन्त्राणां वर्णनं करोति –

तव मन्त्रकृतो मन्त्रैर्दूरात्प्रशमितारिभिः ।
प्रत्यादिश्यन्त इव मे दृष्टलक्ष्यभिदः शराः ।।६१।।

अन्वयः – दूरात् प्रशमितारिभिः मन्त्रकृतः तव मन्त्रैः दृष्टलक्ष्यभिदः मे शराः प्रत्यादिश्यन्त इव।

पदार्थः – दूरात् = दूर से ही । प्रशमितारिभिः = शत्रुओं का विनाश करने वाले। मन्त्रकृतः = मन्त्र का प्रयोग करने वाले। तव = आपके। मन्त्रैः = वेद-मन्त्रों द्वारा। दृष्टलक्ष्यभिदः = प्रत्यक्ष लक्ष्य का भेदन करने वाले। मे = मेरे। शराः = बाण। प्रत्यादिश्यन्त इव = व्यर्थ हो रहे हैं।

हिन्दी-अर्थः – राजा दिलीप ने गुरु वशिष्ठ से कहा कि आप अपने मन्त्रों के सामर्थ्य से दूर से ही मेरे शत्रुओं का विनाश कर देते हैं । अतः प्रत्यक्ष लक्ष्य का भेदन करने वाले मेरे बाण तो व्यर्थ से प्रतीत होते हैं।

व्याख्या –

(क) पर्यायपदानि – दूरात् = दूरस्थानात्, प्रशमितारिभिः = शान्तारिभिः, मन्त्रकृतः = मन्त्रप्रयोगकर्तुः, तव = भवतः, मन्त्रैः = वेदमन्त्रैः, दृष्टलक्ष्यभिदः = प्रत्यक्षलक्ष्यभेदनसमर्थः, मे = मम, शराः = बाणाः, प्रत्यादिश्यन्त इव = निराक्रियन्ते इव।

(ख) भावार्थः – दिलीपेन गुरुं प्रत्युक्तं – भवतः मन्त्राः दूरादेव मम शत्रून् विनाशयन्ति। अतः प्रत्यक्षलक्ष्यभेदकाः मम बाणास्तु व्यर्थाः इव प्रतीयन्ते।

(ग) छन्दः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति ।

(घ) अलङ्कारः – अस्मिन् श्लोके उत्प्रेक्षा अलङ्कारः अस्ति।

विशेषांशः –

प्रत्यादिश्यन्ते = प्रति + आ + दिश् (कर्मणि) लट् ल. प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्।

श्लोकः ६२

प्रसङ्गः – अनेन श्लोक माध्यमेन महाकविः कालिदासः महर्षिणा वशिष्ठेन क्रियमाणस्य होमस्य वर्णनं करोति –

हविरावर्जितं होतस्त्वया विधिवदग्निषु।
वृष्टिर्भवति शस्यानामवग्रहविशोषिणाम्।।६२।।

अन्वयः – हे होतः ! त्वया विधिवद् अग्निषु आवर्जितं हविः, अवग्रहविशोषिणां शस्यानां वृष्टिः भवति।

पदार्थः – हे होतः = हे यज्ञ करने वाले। त्वया = आपके द्वारा। विधिवद् = शास्त्रानुसार। अग्निषु = अग्नि में । आवर्जितं = देते हैं। हविः = आहुति। अवग्रहविशोषिणां = वर्षा के अभाव में सूखते हुए। शस्यानां = पेड-पौधों के लिए। वृष्टिः = वर्षा। भवति = हो जाती है।

हिन्दी-अर्थः - हे यज्ञ करने वाले ! आप शास्त्रानुसार अग्नि में आहुति देते हैं । वह ही वर्षा के अभाव में सूखने वाले अन्नों के लिए वर्षा हो जाती है।

व्याख्या -

(क) पर्यायपदानि - हे होतः = हे याज्ञिक, त्वया = भवता, विधिवद् = विधिपूर्वकम्, अग्निषु = वह्निषु, आवर्जितं = दत्तं, हविः = आहुतिः, अवग्रहविशोषिणां = अनावृष्टिकारणात् शुष्काणां, शस्यानां = वृक्षपादपानां वा, वृष्टिः = वर्षा, भवति = जायते।

(ख) भावार्थः - हे याज्ञिक! भवता होमस्य अग्नौ विधिपूर्वकं या आहुतयः प्रदीयन्ते, ता एव वृष्टिरूपेण परिणताः भूत्वा अनावृष्टिकारणात् शुष्कान् अन्नपादपान् कृते उज्जीवयन्ति।

(ग) छन्दः - श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति ।

विशेषांशः -

आवर्ति = आ + वृज + णिच् + क्त।

होतः = 'हु' + तृच् = होतृ = होता - सम्बोधनम् एकवचनम् ।

श्लोकः ६३

प्रसङ्गः - अनेन श्लोकमाध्यमेन महाकविः कालिदासः प्रजानां सर्वविधसुखाय महर्षिवशिष्ठस्य ब्रह्मतेजसः वर्णयति -

पुरुषायुषजीविन्यो निरातङ्का निरीतयः।
यन्मदीयाः प्रजास्तस्य हेतुस्त्वद्ब्रह्मवर्चसम्।।६३।।

अन्वयः - मदीयाः प्रजाः पुरुषायुषजीविन्यः निरातङ्काः निरीतयः (सन्ति), यत् तस्य त्वद्ब्रह्मवर्चसं हेतुः।

पदार्थः - मदीयाः = मेरी। प्रजाः = प्रजा। पुरुषायुषजीविन्यः = पुरुष की आयु अर्थात् सौ वर्ष तक जीने वाली । निरातङ्काः = भयरहित। निरीतयः = अतिवृष्टि आदि बाधाओं से रहित। सन्ति = हैं। तस्य = उसका। त्वद् = आपका। ब्रह्मवर्चसं = ब्रह्म तेज ही। हेतुः = कारण। अस्ति = है।

हिन्दी-अर्थः - मेरी प्रजा सौ वर्ष तक जीने वाली, भयरहित तथा अतिवृष्टि आदि बाधाओं से रहित है। उसका कारण आपका ब्रह्म तेज है।

व्याख्या -

(क) पर्यायपदानि - मदीयाः = मम सम्बन्धिन्यः, प्रजाः = जनाः, पुरुषायुषजीविन्यः = वर्षशतजीविन्यः, निरातङ्काः = भयरहिताः, निरीतयः = अतिवृष्ट्यादिबाधारहिताः, यत् सन्ति, तस्य = सर्वस्य, त्वद् = भवतः, ब्रह्मवर्चसं = ब्रह्मतेजः, हेतुः = कारणम्, अस्ति = भवति।

(ख) भावार्थः - मम प्रजाः वर्षशतजीविन्यः भवन्तु। सर्वाः भयरहिताः भवन्तु। अतिवृष्ट्यादिबाधारहितं यत्किमपि अस्ति, तत्सर्वं भवतः ब्रह्मतेजसः कारणादेव अस्ति।

(ग) छन्दः - श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति । अस्य छन्दसः लक्षणं पूर्वश्लोके वर्णितम् ।

श्लोकः ६४

प्रसङ्गः - अनेन श्लोकमाध्यमेन महाकविः कालिदासः राज्ञः दिलीपस्य कथनमेतत् वर्णयति यत् गुरोः वशिष्ठस्य कारणादेव राज्यकल्याणमस्ति -

त्वयैवं चिन्त्यमानस्य गुरुणा ब्रह्मयोनिना।
सानुबन्धाः कथं न स्युः संपदो मे निरापदः।।६४।।

अन्वयः – ब्रह्मयोनिना गुरुणा त्वया एवं चिन्त्यमानस्य निरापदः मे सम्पदः सानुबन्धाः कथं न स्युः?

पदार्थः – ब्रह्मयोनिना = ब्रह्मा के पुत्र। गुरुणा = हमारे कुलगुरु। त्वया = आपके द्वारा। एवं = उक्त रीति से। चिन्त्यमानस्य = कल्याण की चिन्ता करने वाले। निरापदः = आपत्ति से रहित। मे = मेरी। सम्पदः = सम्पत्तियाँ। सानुबन्धाः = बाधाओं से रहित। कथं न स्युः = क्यों न होंवे?

हिन्दी-अर्थः – ब्रह्मा के पुत्र तथा हमारे कुलगुरु आप इस प्रकार से कल्याण की चिन्ता करने वाले हैं तो मेरी सम्पत्तियाँ हमेशा आपत्ति से रहित अविच्छिन्न क्यों नहीं रहेगी?

व्याख्या –

(क) पर्यायपदानि – ब्रह्मयोनिना = ब्रह्मपुत्रेण, गुरुणा = आचार्येण, त्वया = भवता, एवम् = उक्तप्रकारेण, चिन्त्यमानस्य = अनुध्यायमानस्य, निरापदः = आपत्तिरहितस्य, मे = मम, सम्पदः = सम्पत्तयः, सानुबन्धाः = अविच्छिन्नाः, कथं न स्युः = केन प्रकारेण न भवेयुः?

(ख) भावार्थः – हे गुरो ब्रह्मपुत्र! यदा भवान् मामेवं स्मरति तदा मम सम्पत्तयः अविच्छिन्नाः कथं न स्युः?

(ग) छन्दः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति ।

विशेषांशः – चिन्त्यमानः = चिन्त् + णिच् + कर्मणि यक् + शानच।

स्युः – अस् (विधिलिङ् प्र.पु. बहुवचनम्)।

श्लोकः ६५

प्रसङ्गः – अनेन श्लोक माध्यमेन महाकविः कालिदासः राज्ञः दिलीपस्य गुरोः वशिष्ठस्य आश्रममागमनस्य प्रयोजनं वर्णयति –

किन्तु वध्वां तवैतस्यामदृष्टसदृशप्रजम्।
न मामवति सद्वीपा रत्नसूरपि मेदिनी।।६५।।

अन्वयः – किन्तु तव एतस्यां वध्वाम् अदृष्ट सदृशप्रजं मां सद्वीपां रत्नसूः अपि मेदिनी न अवति।

पदार्थः – किन्तु =यद्यपि। तव = आपकी । एतस्यां = सामने उपस्थित । वध्वां = वधू-सुदक्षिणा में । अदृष्टसदृशप्रजं = अपने सदृश पुत्र न पाकर । मां = मुझे । सद्वीपां = सातों द्वीपों से परिपूर्ण । रत्नसूः = रत्नों को उत्पन्न करने वाली । अपि = भी । मेदिनी = पृथिवी । न अवति = अच्छी नहीं लगती है।

हिन्दी-अर्थः – राजा दिलीप गुरु वशिष्ठ से कहते हैं कि यद्यपि आपकी कृपा से मेरी समस्त सम्पत्तियाँ अविच्छिन्न हैं किन्तु आपके सामने उपस्थित वधू सुदक्षिणा से स्वसदृश पुत्र न पाकर मुझे सातों द्वीपों के साथ समस्त रत्नों को उत्पन्न करने वाली पृथ्वी भी प्रिय नहीं लगती है।

व्याख्या –

(क) पर्यायपदानि – किन्तु = परन्तु, तव = भवतः, एतस्यां = सुदक्षिणा इत्यस्यां, वध्वां = स्नुषायाम्, अदृष्टसदृशप्रजं = अदृष्टानुरूपसन्ततिः, मां = दिलीपं, सद्वीपां = सप्तद्वीपसहितां, रत्नसूः = रत्नप्रसूः, अपि, मेदिनी = पृथिवी, न अवति = न प्रीणाति।

(ख) भावार्थः – भवतः कृपया अविच्छिन्नसम्पत्तियुक्तः भूत्वा अपि मम सुदक्षिणायां पुत्रस्य अभावकारणात् अखण्डमपि साम्राज्यं सन्तोषप्रदं प्रतीयते।

(ग) छन्दः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति ।

विशेषांशः –

तव – युष्मद् षष्ठीविभक्तिः, एकवचनम्।

सद्वीपा = द्वीपैः सह वर्तमाना (ब.ब्री.)।

श्लोक: ६६

प्रसङ्ग: – अनेन श्लोक माध्यमेन महाकवि: कालिदास: राज्ञ: दिलीपस्य सन्तानविहीनताया: पीडां वर्णयति –

नूनं मत्त: परं वंश्या: पिण्डविच्छेददर्शिन: ।
न प्रकामभुज: श्राद्धे स्वधासंग्रहतत्परा: ।।६६।।

अन्वय: – नूनं मत्त: परं पिण्डविच्छेददर्शिन: वंश्या: स्वधासंग्रहतत्परा: (सन्त:) श्राद्धे प्रकामभुज: न (कुर्वन्ति)।

पदार्थ: – नूनं = निश्चित रूप से। मत्त: परं = मेरे मृत्यु के बाद । पिण्डविच्छेददर्शिन: = पिण्ड के लोप को देखते हुए । वंश्या: = हमारे वंश में उत्पन्न पूर्वज लोग । स्वधासंग्रहतत्परा: = स्वधा एकत्र करने में लगे हुए । श्राद्धे = श्राद्ध कर्म में । प्रकामभुज: = तृप्त होकर भोजन । न (कुर्वन्ति) = नहीं (करते हैं)।

हिन्दी-अर्थ: – निश्चित रूप से मेरे मृत्यु के बाद पिण्ड के लोप को देखकर हमारे वंश में उत्पन्न पूर्वज स्वधा संग्रह में लगे हुए श्राद्ध में इस समय तृप्त होकर भोजन ग्रहण नहीं करते हैं।

व्याख्या –

(क) पर्यायपदानि – नूनं = निश्चयेन, मत्त: परं = मम मृत्यो: अनन्तरं, पिण्डविच्छेददर्शिन: = पिण्डदानविच्छेदम् उत्प्रेक्षमाणा:, वंश्या: = वंशोद्भवा: पितर:, स्वधासंग्रहतत्परा: = स्वधाग्रहणासक्ता:, सन्त:, श्राद्धे = श्राद्धकर्मणि, प्रकामभुज: = प्रकामभोजिन:, न = न भवन्ति।

(ख) भावार्थ: – मम मृत्योरनन्तरं निश्चयेन पिण्डदानम् उत्प्रेक्षमाणा: वंशोद्भवा: पितर: स्वधाग्रहणासक्ता: सन्त: श्राद्धकर्मणि प्रकामभोजिन: न भवन्ति।

(ग) छन्द: – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्द: अस्ति । अस्य लक्षणं पूर्वश्लोके वर्णितम् ।

विशेषांश: –

मत्त: = अस्मद् शब्द: + तसिल् प्रत्यय:।

प्रकामभुज: = प्रकामं भुञ्जन्तीति प्रकामभुज: ।

श्लोक: ६७

प्रसङ्ग: – अनेन श्लोकमाध्यमेन कविकुलगुरु: महाकवि: कालिदास: राज्ञा दिलीपेन पितृभ्य: कृतजलतर्पणस्य वर्णनं करोति –

मत्परं दुर्लभ: मत्वा नूनमावर्जितं मया ।
पय: पूर्वै: स्वनिश्वासै: कवोष्णमुपभुज्यते ।।६७।।

अन्वय: – मत्परं दुर्लभं मत्वा मया आवर्जितं पय: पूर्वै: स्वनिश्वासै: कवोष्णम् उपभुज्यते नूनम् ।

पदार्थ: – मत्परं = मेरे मृत्यु के पश्चात्। दुर्लभं = कठिनाई से प्राप्त होने योग्य । मत्वा = जानकर । मया = मुझ दिलीप के द्वारा । आवर्जितं = दिये गए । पय: = जल को । पूर्वै: = पूर्वज पितरों के द्वारा । स्वनिश्वासै: = अपने दु:खद श्वासों से । कवोष्णं = कुछ-कुछ गरम। उपभुज्यते = पी रहे होंगे । नूनं = निश्चय ही।

हिन्दी-अर्थ: – मेरे मृत्यु के पश्चात् दुर्लभ समझकर मेरे द्वारा दिए गए जल को हमारे पूर्वज अपने दु:खद श्वासों से कुछ गरम कर निश्चय ही पीते होंगे।

व्याख्या –

(क) पर्यायपदानि – मत्परं = मम मृत्योरनन्तरं, दुर्लभं = दुष्प्रापं, मत्वा = ज्ञात्वा, मया = राज्ञा दिलीपेन, आवर्जितं = दत्तं, पय: = जलं, पूर्वै: = पूर्वजै:, स्वनिश्वासै: = दु:खदश्वासै:, कवोष्णं = ईषदुष्णम्, उपभुज्यते = पीयते, नूनं = निश्चयेन।

(ख) भावार्थ: – राजा दिलीप: चिन्तयति यत् यदा अहं पितृभ्य: तर्पणं करोमि तदा मत्पितरा: चिन्तयन्ति – " दिलीपे मृते जलमिदं दुर्लभं भविष्यति । " अनेन दु:खीभूय ते दीर्घमुष्णं च नि:श्वसन्ति । अत: किञ्चिदुष्णं जातं जलं ते पिबन्ति।

(ग) छन्दः - श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति ।

विशेषांशः - मत्वा = मन् + क्त्वा ।

उपभुज्यते = उप + भुज् (कर्मणि) यक्, लट् ल., प्र.पु., एकवचनम्।

श्लोकः ६८

प्रसङ्गः - अनेन श्लोकमाध्यमेन कविकुलगुरुः महाकविः कालिदासः राज्ञ दिलीस्य सन्तानाभावजशोकं वर्णयति-

सोऽहमिज्याविशुद्धात्मा प्रजालोपनिमीलितः ।

प्रकाशाप्रकाशश्च लोकालोक इवाचलः ।।६८।।

अन्वयः - इज्याविशुद्धात्मा प्रजालोपनिमीलितः सः अहं लोकालोकः अचलः इव प्रकाशः च अप्रकाशः च।

पदार्थः - इज्याविशुद्धात्मा = यज्ञादि द्वारा देव ऋण से मुक्त होने के कारण प्रसन्नचित्त । प्रजालोपनिमीलितः = पुत्र के अभाव में शोकमग्न । सः अहं = मैं राजा दिलीप। लोकालोकः = चक्रवालनामक । अचलः = पर्वत । इव = समान । प्रकाशः = देव-ऋण से मुक्त होने के कारण प्रकाशशील । अप्रकाशः = पितृ-ऋण से मुक्त न होने के कारण तेज रहित ।

हिन्दी-अर्थः - यज्ञ आदि द्वारा देव-ऋण से मुक्त होने के कारण प्रसन्नचित्त तथा पुत्र के अभाव से पितृ-ऋण से मुक्त न होने के कारण मलिन-चित्त में राजा दिलीप चक्रवाल नामक पर्वत के समान प्रकाशमान् तथा अप्रकाशमान् हो रहा हूँ ।

व्याख्या -

(क) पर्यायपदानि - इज्याविशुद्धात्मा = यागशुद्धचेतनः, प्रजालोपनिमीलितः = संतत्यभावेन कृतनिमीलनः, सः अहं = अहं राजा दिलीपः, लोकालोकः = चक्रवालः, अचलः = पर्वतः, इव = समानः, प्रकाशः = देव-ऋणविमोचनात् दीप्तः, अप्रकाशः = पितृ-ऋणाविमोचनात् तेजविहीनः।

(ख) भावार्थः - यथा चक्रवालनामकः पर्वतः एकतः सूर्यसम्पर्कात् प्रकाशितः अपरतश्च सूर्यसम्पर्काभावात् तमसाच्छन्नः तिष्ठति तथैव राजा दिलीपः यज्ञादिजनितधर्मेण दीप्तः पुत्राभावजनितशोकेन निस्तेजः च जातः ।

(ग) छन्दः - श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति ।

(घ) अलङ्कारः - श्लोकेऽस्मिन् उपमा अलङ्कारः अस्ति।

विशेषांशः -

लोकालोकः - 'चक्रवाल' इति पर्वतस्य वर्णनं पद्मपुराणे दत्तमस्ति।

श्लोकः ६९

प्रसङ्गः - अनेन श्लोकमाध्यमेन कविकुलगुरुः महाकविः कालिदासः राज्ञ दिलीपस्य सन्तानपीडां वर्णयति-

लोकान्तरसुखं पुण्यं तपोदानसमुद्भवम् ।

संततिः शुद्धवंश्या हि परत्रेह च शर्मणे ।।६९।।

अन्वयः - तपोदानसमुद्भवं पुण्यं लोकान्तरसुखं (भवति) हि शुद्धवंश्या सन्ततिः इह परत्र च शर्मणे (भवति)।

पदार्थः - तपोदानसमुद्भवं = तप और दान आदि से उत्पन्न होने वाला । पुण्यं = पुण्य । लोकान्तरसुखं = परलोक में सुख देने वाला होता है। हि = क्योंकि । शुद्धवंश्या = शुद्ध वंश में उत्पन्न होने वाली । सन्ततिः = प्रजा, सन्तान । इह = इस लोक में । परत्र च = और परलोक में भी । शर्मणे = सुख के लिए ।

हिन्दी-अर्थः - तप और दान आदि से उत्पन्न होने वाला पुण्य परलोक में सुख देने वाला होता है। परन्तु शुद्धवंश में उत्पन्न हुई सन्तति इस लोक में और परलोक दोनों में सुख देने वाली होती है।

व्याख्या -

(क) पर्यायपदानि - तपोदानसमुद्‌भवं = तपोदानसमुत्पन्नं, पुण्यं = सुकृतं । लोकान्तरसुखं = पारलौकिकसुखं । हि = यतोहि, शुद्धवंश्या = शुद्धवंशे उत्पन्ना, सन्ततिः = प्रजा पुत्रो वा, इह = अस्मिन् लोके, परत्र च = परलोके च उभयत्रापि, शर्मणे = सुखदायिका भवति ।

(ख) भावार्थः - तपोदानसमुत्पन्नं पुण्यं तु पारलौकिकसुखं ददाति । परन्तु शुद्धवंशे उत्पन्ना सन्ततिस्तु इहलोके परलोके चोभयत्रैव सुखं ददाति।

(ग) छन्दः - श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति ।

(घ) अलङ्कारः - अत्र सामान्यविशेषपरस्परसमर्थनत्वात् अर्थान्तरन्यासः अलङ्कारः अस्ति।

श्लोकः ७०

प्रसङ्गः - अनेन श्लोकमाध्यमेन महाकविः कालिदासः गुरुं वशिष्ठं प्रति राजा दिलीपः पुत्राभावस्य दुःखानुभूतिं कारयति इति वर्णयति -

तया हीनं विधातर्मां कथं पश्यन्न दूयसे ।
सिक्तं स्वयमिव स्नेहाद्वन्ध्यमाश्रमवृक्षकम् ।।७०।।

अन्वयः - हे विधातः ! तथा हीनं मां स्नेहात् स्वयं सिक्तं बन्ध्यम् आश्रमवृक्षकम् इव पश्यन् कथं न दूयसे ?

पदार्थः - हे विधातः = हे सृष्टि करने वाले गुरु । तया = उस सन्तान से । हीनं = रहित । मां = मुझ दिलीप को । स्नेहात् = प्रेम से । स्वयं = अपने आप । सिक्तं = सींचकर बढाये हुए । बन्ध्यं = फलशून्य । आश्रमवृक्षकं = आश्रम के छोटे वृक्षों को । इव = जैसे । पश्यन् = देखते हुए । कथं = क्यों । न = नहीं । दयसे = दुःखी होते ।

हिन्दी-अर्थः - हे भगवन् ! उस सन्तति से रहित मुझको देखते हुए अपने स्नेह से स्वयं सींचे गए फलरहित आश्रमवृक्ष के समान क्या आपको व्यथा नहीं होती है?

व्याख्या -

(क) पर्यायपदानि - हे विधातः = हे भगवन्, तया = सन्तत्या, हीनं = रहितं, मां = दिलीपं, स्नेहात् = प्रेम्णा, स्वयं = आत्मना, एव = निश्चयेन, सिक्तं = जलसेकेन वर्धितं, बन्ध्यं = निष्फलं / फलरहितम्, आश्रमवृक्षकं = आश्रमस्य लघुवृक्षम्, इव = यथा, पश्यन् = अवलोकयन्, कथं = केन प्रकारेण, न = नहि, दयसे = परितप्यसे ।

(ख) भावार्थः - हे भगवन् ! किं मां सन्तानहीनं दृष्ट्वा दुःखी न भवसि ? सहस्तदत्तजलादिना संवर्धितमाश्रमतरुं फलहीनं दृष्ट्वा किं भवान् व्यथितो न भविष्यसि ?

(ग) छन्दः - श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति ।

(घ) अलङ्कारः - अत्र उपमा अलङ्कारः अस्ति।

विशेषांशः -

विधातः = वि + धा + तृच् = सम्बोधने एकवचनम् ।

दूयसे = दूङ् लट् लकारः, मध्यमपुरुषः, एकवचनम् ।

श्लोकः ७१

प्रसङ्गः - अनेन श्लोकमाध्यमेन महाकविः कालिदासः राज्ञः दिलीपस्य पुत्राभावस्य असह्यपीडां वर्णयति -

असह्यपीडं भगवन्नृणमन्त्यमवेहि मे ।
अरुन्तुदमिवालानमनिर्वाणस्य दन्तिनः ।।७१।।

अन्वयः - हे भगवन् ! मे अन्त्यम् ऋणम् अनिर्वाणस्य दन्तिनः अरुन्तुदम् आलानम् इव असह्यपीडम् अवेहि ।

पदार्थः - हे भगवन् = हे परमेश्वर ! मे = मुझे । अन्त्यमृणम् = पितृ-ऋण । अनिर्वाणस्य = स्नान क्रिया न होने से । दन्तिनः = हाथी के । अरुन्तुदं = मर्म को विदीर्ण करने वाले । आलानम् इव = हाथी को बाँधने वाले खम्भे के समान । असह्यपीडं = असह्य दुःख देने वाला । अवेहि = समझिए ।

हिन्दी-अर्थः - हे परमेश्वर ! इस समय मुझे पितृ-ऋण इस प्रकार कष्ट पहुँचा रहा है, जिस प्रकार स्नान क्रिया न होने से हाथी व्याकुलतावश अपने बन्धन स्तम्भ को असह्य कष्टजनक मानता है ।

व्याख्या -

(क) पर्यायपदानि - हे भगवन् = हे परमेश्वर ! मे = मम, अन्त्यमृणम् = पैतृकम् ऋणम्, अनिर्वाणस्य = स्नानरहितस्य, दन्तिनः = गजस्य, अरुन्तुदं = मर्मस्पृक्, आलानम् इव = बन्धनस्तम्भमिव, असह्यपीडं = दुःखसहदुःख जनकम्, अवेहि = जानीहि ।

(ख) भावार्थः - यथा मदमत्तः गजः स्नानं विना स्तम्भे शृंखलायाञ्च निबद्धः भवति चेत् तस्य महती पीडा जायते तथैव अपुत्रता मे हृदये महद् दुःखं जनयति । यतः अपुत्रोऽहं पितृणात् कथं मुक्तो भविष्यामि ?

(ग) छन्दः - श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति ।

(घ) अलङ्कारः - अत्र उपमा अलङ्कारोऽपि विद्यते।

विशेषांशः -

निर्वाणः = निर् + वा + क्त ।

अवेहि = अव + इ लोट्लकारः, म.पु., एकवचनम् ।

श्लोकः ७२

प्रसङ्गः - अनेन श्लोकमाध्यमेन कविकुलगुरुः महाकविः कालिदासः राज्ञा दिलीपेन पृष्टस्य पितृणात् मुक्तेरुपायं वर्णयति -

तस्मान्मुच्ये यथा तात संविधातुं तथार्हसि ।
इक्ष्वाकूणां दुरापेऽर्थे त्वदधीना हि सिद्धयः ।।७२।।

अन्वयः - हे तात् ! तस्मात् यथा मुच्ये तथा संविधातुम् (त्वम्) अर्हसि । हि इक्ष्वाकूणां दुरापे अर्थे सिद्धयः त्वदधीनाः ।

पदार्थः - हे तात् = हे पितृतुल्य महर्षि वशिष्ठ ! तस्मात् = उस पैतृक ऋण से । यथा = जिस प्रकार से । मुच्ये = मुक्त हो जाऊँ । तथा = उसी प्रकार से । संविधातुं = करने के लिए । (त्वं = आप) । अर्हसि = समर्थ हैं । हि = क्योंकि । इक्ष्वाकूणाम् = इक्ष्वाकुवंशियों की । दुरापे = कठिनता से सिद्ध होने वाले । अर्थे = प्रयोजन में । सिद्धयः = सफलतायें । त्वदधीनाः = आपके अधीन रहा करती हैं ।

हिन्दी-अर्थः - हे पितृतुल्य महर्षि ! उस पैतृक-ऋण से जिस प्रकार मुक्त हो सकूँ, उसी प्रकार से उपाय कीजिए, सिद्धि आपके अधीन रहती है । क्योंकि इक्ष्वाकुवंशी राजाओं के कठिन कार्यों की सिद्धि आपके अधीन है।

व्याख्या -

(क) पर्यायपदानि - हे तात् = हे पितः! तस्मात् = पैतृक-ऋणात्, यथा = येन प्रकारेण, मुच्ये = मुक्तो भवामि, तथा = तेनप्रकारेण, संविधातुं = कर्तुं, (त्वं = भवान्), अर्हसि = शक्नोसि, हि = यतः, इक्ष्वाकूणाम् = इक्ष्वाकुवंशियां, दुरापे = दुष्प्राये, अर्थे = प्रयोजने, सिद्धय = कार्यसिद्धयः, त्वदधीनाः = तव अधिकारक्षेत्रीयाः ।

(ख) भावार्थः – हे गुरो ! तस्मात् यथा अहं पैतृकात् ऋणात् मुक्त भवामि तथा उपायं कुरु । यतोहि इक्ष्वाकुवंशीयानां राज्ञां दुष्करकार्याणां सिद्धयः त्वदायत्ताः सन्ति ।

(ग) छन्दः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति । अस्य लक्षणं पूर्वश्लोके लिखितम् ।

विशेषांशः –

संविधातुम् = सम् + वि + धा + तुमुन् ।

दुरापे = दुर् + अप् + खल् ।

श्लोकः ७३

प्रसङ्गः – अनेन श्लोकमाध्यमेन महाकविः कालिदासः राज्ञः दिलीपस्य निवेदनं श्रुत्वा कथं विचारमग्नः सञ्जातः महर्षिः वशिष्ठ इति वर्णयति –

इति विज्ञापितो राज्ञा ध्यानस्तिमितलोचनः ।
क्षणमात्रमृषिस्तस्थौ सुप्तमीन इव ह्रदः ।।७३।।

अन्वयः – इति राज्ञा विज्ञापितः ऋषिः ध्यानस्तिमितलोचनः क्षणमात्रं सुप्तमीनः ह्रदः इव तस्थौ ।

पदार्थः – इति = इसके बाद । राज्ञा = राजा दिलीप के द्वारा । विज्ञापितः = प्रार्थना किये जाने पर । ऋषिः = महर्षि वशिष्ठ ने । ध्यानस्तिमितलोचनः = ध्यान मग्न होने के कारण आँखे बन्द कर । क्षणमात्रं = क्षणमात्र के लिए । सुप्तमीनः = सुप्त मछलियों वाले । ह्रदः इव = सरोवर के समान । तस्थौ = समाधिस्थ हो गए ।

हिन्दी-अर्थः – तत्पश्चात् राजा दिलीप के द्वारा प्रार्थना किए जाने पर महर्षि वशिष्ठ ध्यान में आँखे बन्द कर सुप्त मछलियों वाले सरोवर के समान समाधिस्थ हो गए ।

व्याख्या –

(क) पर्यायपदानि – इति = तत्पश्चात्, राज्ञा = महाराजेन दिलीपेन, विज्ञापितः = प्रार्थितः, ऋषिः = महर्षिः वशिष्ठः, ध्यानस्तिमितलोचनः = ध्याननिश्चलाक्षः, क्षणमात्रं = मूहूर्तमात्रं, सुप्तमीनः = निद्रितमत्स्यः, ह्रदः इव = सरोवर इव, तस्थौ = स्थितवान् ।

(ख) भावार्थः – तत्पश्चात् महाराजेन दिलीपेन प्रार्थितः महर्षिः वशिष्ठः तत्कारणं ज्ञातुं नेत्रे निमील्य समाधौ क्षणमात्रं सुप्तमीनसरोवरः इव निश्चलः सञ्जातः।

(ग) छन्दः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति ।

(घ) अलङ्कारः – अत्र उपमा अलङ्कारः अस्ति ।

विशेषांशः – विज्ञापितः = वि + ज्ञा + णिच् + क्त ।

स्तिमित = स्मित् + क्त ।

तस्थौ = स्था लिट् ल., प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।

श्लोकः ७४

प्रसङ्गः – अनेन श्लोकमाध्यमेन महाकविः कालिदासः महर्षिणा वशिष्ठेन राज्ञः दिलीपस्य सन्तानाभावकारणं ज्ञातुं ध्यानं क्रियते इति वर्णयति –

सोऽपश्यत् प्रणिधानेन सन्ततेः स्तम्भकारणात् ।
भावितात्मा भुवो भर्तुरथैनं प्रत्यबोधयत् ।।७४।।

अन्वयः – भावितात्मा सः प्रणिधानेन भुवः भर्तुः सन्ततेः स्तम्भकारणम् अपश्यत् अथ एनं प्रत्यबोधयत् ।

पदार्थः – भावितात्मा = शुद्ध अन्तःकरण वाले । सः = महर्षि वशिष्ठ ने । प्रणिधानेन = समाधि के द्वारा । भुवः = पृथ्वी के । भर्तुः = स्वामी के । सन्ततेः = पुत्र के । स्तम्भकारणं = सन्तान न होने का कारण । अपश्यत् = देखा (समझा) । अथ = उसके बाद । एनं = इस राजा दिलीप को । प्रत्यबोधयत् = बतलाया ।

हिन्दी-अर्थः – शुद्ध अन्तःकरण वाले महर्षि वशिष्ठ ने समाधि के द्वारा पृथ्वी के स्वामी राजा दिलीप के पुत्र न होने के कारण को जानकर राजा को बतलाया ।

व्याख्या –

(क) पर्यायपदानि – भावितात्मा = शुद्धान्तःकरणः, सः = महर्षिः वशिष्ठः, प्रणिधानेन = समाधिना, भुवः = भूमेः, भर्तुः = स्वामिनः, सन्ततेः = सन्तानस्य, स्तम्भकारणं = प्रतिबन्धकारणम्, अपश्यत् = अवलोकयत्, अथ = अनन्तरम्, एनम् = अमुं दिलीपं, प्रत्यबोधयत् = ज्ञापितवान् ।

(ख) भावार्थः – शुद्धान्तःकरणः सः महर्षिः वशिष्ठः योगबलेन राज्ञः सन्ततेः अभावकारणं ज्ञात्वा राजानं ज्ञापितवान् ।

(ग) छन्दः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति ।

विशेषांशः –

प्रणिधानेन = प्र + धा + ल्युट् – तृ.वि., एकवचनम् ।

अपश्यत् = दृश् लङ्लकारः, प्र.पु., एकवचनम् ।

श्लोकः ७५

प्रसङ्गः – अनेन श्लोकमाध्यमेन महाकविः कालिदासः राज्ञः दिलीपस्य सन्ततिरभावकारणं वर्णयति –

पुरा शक्रमुपस्थाय तवोर्वीं प्रति यास्यतः ।
आसीत्कल्पतरुच्छायामाश्रिता सुरभिः पथि ।।७५।।

अन्वयः – पुरा शक्रम् उपस्थाय उर्वीं प्रति यास्यतः तव पथि कल्पतरुच्छायाम् आश्रिता सुरभिः आसीत् ।

पदार्थः – पुरा = प्राचीन काल में । शक्रं = इन्द्र को । उपस्थाय = सेवा कर । उर्वीं प्रति = पृथ्वी की ओर । यास्यतः = आते समय । तव = आपके । पथि = मार्ग में । कल्पतरुच्छायां = कल्पतरु की छाया में। आश्रिता = बैठी हुई । सुरभिः = कामधेनु नाम वाली गाय । आसीत् = थी ।

हिन्दी-अर्थः – गुरु वशिष्ठ ने राजा दिलीप से कहा – हे राजन् ! प्रचीन काल में एक बार इन्द्र की सेवा करके पृथ्वी की ओर आते समय मार्ग में कल्पवृक्ष की छाया में कामधेनु बैठी हुई थी।

व्याख्या –

(क) पर्यायपदानि – पुरा = प्राचीनकाले, शक्रम् = इन्द्रम्, उपस्थाय = संसेव्य, उर्वीं प्रति = पृथ्वीं प्रति, यास्यतः = आगमनकाले, तव = भवतः, पथि = मार्गे, कल्पतरुच्छायां = कल्पवृक्षस्य अधः, आश्रिता = उपविष्टा, सुरभिः = कामधेनुः, आसीत् = अभूत्।

(ख) भावार्थः – प्राचीनकाले इन्द्रं संसेव्य पृथ्वीं प्रति आगमनकाले भवतः (दिलीपस्य) मार्गे कल्पवृक्षस्य छायायां कामधेनुः उपविष्टा आसीत्।

(ग) छन्दः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति ।

विशेषांशः – उप + स्था + ल्यप् ।

आश्रिता = आ + श्रि + क्त (स्त्री.)।

श्लोक: ७६

प्रसङ्गः – अनेन श्लोकमाध्यमेन महाकविः कालिदासः राज्ञः दिलीपस्य सन्तानविहीनतायाः कारणं वर्णयति –

धर्मलोपभयाद्राज्ञीमृतुस्नातामिमां स्मरन्।
प्रदक्षिणक्रियार्हायां तस्यां त्वं साधु नाचरः।।७६।।

अन्वयः – ऋतुस्नाताम् इमां राज्ञीं धर्मलोपभयात् स्मरन् प्रदक्षिणक्रियार्हायां तस्यां त्वं साधु न आचरः ।

पदार्थः – ऋतुस्नातां = रजोदर्शन होने के पश्चात् स्नान से निवृत्त । इमां = इस। राज्ञीं = रानी सुदक्षिणा को । धर्मलोपभयात् = धर्मलोप हो जाने के डर से । स्मरन् = चिन्तन करते हुए । प्रदक्षिणाक्रियार्हायां = प्रदक्षिणा करने के योग्य । तस्यां = उस कामधेनु का । त्वं = आपने । साधु = उचित प्रकार से । नाचरः = सत्कार नहीं किया।

हिन्दी-अर्थः – रजोदर्शन के पश्चात् स्नान से निवृत्त इस रानी सुदक्षिणा का ही धर्म-लोप के भय से चिन्तन करते हुए आपने मार्ग में बैठी हुई कामधेनु का प्रदक्षिणादि से उचित-प्रकार से सत्कार नहीं किया।

व्याख्या –

(क) पर्यायपदानि – ऋतुस्नातां = रजोदर्शन पश्चात् स्नाताम्, इमाम् = एतां, राज्ञीं = सुदक्षिणां, धर्मलोपभयात् = धर्मभ्रंशभयात्, स्मरन् = चिन्तयन्, प्रदक्षिणक्रियार्हायां = प्रदक्षिणकरणयोग्यां, तस्यां = कामधेन्वां, त्वं = दिलीपः, साधु = सम्यक् प्रकारेण, नाचरः = सत्कारं न कृतवान्।

(ख) भावार्थः – ऋतुकाले गमनाभावात् धर्मनाशः मा अभूत् इति राज्ञीमेव चिन्तयन् पुरस्थितां कामधेनुं भवान् प्रदक्षिणादिकर्मणा सम्यक्प्रकारेण सत्कारं न कृतवान्।

(ग) छन्दः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति ।

विशेषांशः – स्मरन् = स्मृ + शतृ।

श्लोक: ७७

प्रसङ्गः – अनेन श्लोकमाध्यमेन महाकविः कालिदासः राज्ञे दिलीपाय प्रदत्तकामधेनोः शापस्य वर्णनं करोति –

अवजानासि मां यस्मादतस्ते न भविष्यति।
मत्प्रसूतिमनाराध्य प्रजेति त्वां शशाप सा।।७७।।

अन्वयः – यस्मात् माम् अवजानासि, अतः मत्प्रसूतिमनाराध्य ते प्रजा न भविष्यति इति सा त्वां शशाप ।

पदार्थः – यस्मात् = जिस कारण से । माम् = मुझ कामधेनु को । अवजानासि = तिरस्कृत कर रहे हो । अतः = इस कारण से । मत्प्रसूतिं = मेरी सन्तान को । अनाराध्य = आराधना किये बिना । ते = तुम्हें । प्रजा = सन्तान । न भविष्यति = नहीं होगी । इति = इस प्रकार । सा = उस कामधेनु ने । त्वां = तुम्हें । शशाप = शाप दे दिया।

हिन्दी-अर्थः – जिस कारण से तुमने मेरा अनादर किया है, इसी प्रकार से मेरी सन्तान की अराधना किये बिना तुझे सन्तान की प्राप्ति नहीं होगी ऐसा शाप उस कामधेनु ने तुम्हें दे दिया।

व्याख्या –

(क) पर्यायपदानि – यस्मात् = यतः, (त्वं) माम् = कामधेनुम्, अवजानासि = तिरस्करोषि, अतः = अस्मात्कारणात्, मत्प्रसूतिं = मम सन्ततिम्, अनाराध्य = आराधनां विना, ते = तव, प्रजा = सन्ततिः, न भविष्यति = न प्राप्स्यति, इति = इत्थं, सा = कामधेनुः, त्वां = दिलीपं, शशाप = अशपत्।

(ख) भावार्थः – यतः त्वं मां तिरस्कृत्य गतः – अतः यावत् त्वं मम पुत्र्याः शुश्रूषाम् आराधनां वा न करिष्यसि, तावत् तव सन्तानप्राप्तिः न भविष्यति – इति सा कामधेनुः त्वाम् अशपत्।

(ग) छन्दः - श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति ।

विशेषांशः -

अवजानासि = अव + ज्ञा (लट्लकारः, म.पु., एकवचनम्)।

अनाराध्य = न आराध्य (आ + राध् + ल्यप्)।

शशाप = शप् धातोः लिट् लकारः, प्र.पु., एकवचनम् ।

श्लोकः ७८

प्रसङ्गः - अनेन श्लोकमाध्यमेन कविकुलगुरुः महाकविः कालिदासः राज्ञा दिलीपेन शापः किमर्थं न श्रुतः - इति कारणं विवेचयति -

स शापो न त्वया राजन्न च सारथिना श्रुतः।
नदत्याकाशगङ्गायाः स्रोतस्युद्दामदिग्गजे।।७८।।

अन्वयः - हे राजन् ! उद्दामदिग्गजे आकाशगङ्गायाः स्रोतसि नदति (सति) सः शापः त्वया सारथिना च न श्रुतः ।

पदार्थः - हे राजन् = हे नृप दिलीप । उद्दामदिग्गजे = उन्मुक्त दिग्गजों के । आकाशगङ्गायाः = आकाशगङ्गा के । स्रोतसि = प्रवाह में । नदति सति = कलकल शब्द होने के कारण । सः शापः = कामधेनु का वह शाप । त्वया = आपके द्वारा । सारथिना च = और सारथी के द्वारा भी । न = नहीं । श्रुतः = सुना गया।

हिन्दी-अर्थः - हे राजन् ! उन्मुक्त स्वच्छन्द अर्थात् बन्धनरहित दिग्गजों के आकाशगङ्गा के प्रवाह में जलस्नान करने के कारण शब्द करते रहने के कारण वह शाप न तो तुम्हारे द्वारा सुना गया और न तुम्हारे सारथी ने ही सुना।

व्याख्या -

(क) पर्यायपदानि - हे राजन् = हे नृप! उद्दामदिग्गजे = उन्मुक्तगजे, आकाशगङ्गायाः = मन्दाकिन्याः, स्रोतसि = प्रवाहे, नदति (सति) = शब्दं कुर्वति सति, सः शापः = कामधेनोः सः शापः, त्वया = भवता दिलीपेन, सारथिना = सूतेन, च, न, श्रुतः = आकर्णितः।

(ख) भावार्थः - हे राजन् ! तदानीं मदोद्धताः दिग्गजाः मन्दाकिन्याः स्रोतसि क्रीडन्तः गम्भीरं नादं कुर्वन्तः असान् । अतः भवता सारथिना च कामधेनोः शापः न श्रुतः।

(ग) छन्दः - श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति ।

विशेषांशः - नदति = नद्-शतृ - स.वि., एकवचनम्।

श्लोकः ७९

प्रसङ्गः - अनेन श्लोकमाध्यमेन महाकविः कालिदासः राज्ञा दिलीपेन कामधेनोः कृतपूजोल्लङ्घनविषये वर्णयति -

ईप्सितं तदवज्ञानाद्विद्धि सार्गलमात्मनः।
प्रतिबध्नाति हि श्रेयः पूज्यपूजाव्यतिक्रमः।।७९।।

अन्वयः - तदवज्ञानात् आत्मनः ईप्सितं सार्गलं विद्धि, हि पूज्यपूजाव्यतिक्रमः श्रेयः प्रतिबध्नाति।

पदार्थः - तदवज्ञानात् = उस कामधेनु के अपमान से । आत्मनः = अपना । ईप्सितं = मनोरथ को । सार्गलं = रुका हुआ । विद्धि = जानो । हि = क्योंकि । पूज्यपूजाव्यतिक्रमः = पूजनीयों की पूजा का उल्लङ्घन । श्रेयः = कल्याण को । प्रतिबध्नाति = रोक देता है।

हिन्दी-अर्थः - उस कामधेनु का अनादर करने से तुम्हारे इच्छित सन्तान होने में बाधा पड़ गई है - ऐसा जानो । क्योंकि पूज्यों के उल्लङ्घन से कल्याण में बाधा हो जाती है।

व्याख्या -

(क) पर्यायपदानि - तदवज्ञानात् = कामधेनोः अपमानात्, आत्मनः = स्वस्य, ईप्सितं = मनोरथं, सार्गलं =

प्रतिबन्धयुक्तं, विद्धि = जानीहि, हि = यत:, पूज्यपूजाव्यतिक्रम: = पूज्यपूजातिक्रमणं, श्रेय: = कल्याणं, प्रतिबध्नाति = अवरुणद्धि।

(ख) भावार्थ: – कामधेनो: अपमानात् एव तव मनोरथ: प्रतिबन्धयुक्तं सञ्जातम् इति जानाहि । यत: पूज्यपूजातिक्रमणं कल्याणस्य प्रतिबन्धनं करोति।

(ग) छन्द: – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्द: अस्ति ।

(घ) अलङ्कार: – अस्मिन् श्लोके अर्थान्तरन्यासनामक: अलङ्कार: अस्ति।

विशेषांश: –

तदवज्ञानात् = तस्या: अवज्ञानं तदवज्ञानं, तस्मात् तदवज्ञानात् – अव + ज्ञा + ल्युट्।

सार्गलम् = अर्गलया सहितं सार्गलम् ।

ईप्सितम् = आप्तुम् इष्टम् ईप्सितम्।

श्लोक: ८०

प्रसङ्ग: – अनेन श्लोकमाध्यमेन महाकवि: कालिदास: सम्प्रति कामधेनु: कुत्र अस्ति इति वर्णयति –

हविषे दीर्घसत्रस्य सा चेदानीं प्रचेतस:।
भुजङ्गपिहितद्वारं पातालमधितिष्ठति।।८०।।

अन्वय: – सा च इदानीं दीर्घसत्रस्य प्रचेतस: हविषे भुजङ्गपिहितद्वारं पातालम् अधितिष्ठति।

पदार्थ: –सा च = और वह कामधेनु गाय । इदानीं = इस समय । दीर्घसत्रस्य = बहुत दिनों के बाद पूर्ण होने वाले । प्रचेतस: = वरुण के । हविषे = यज्ञ में दही, घृत आदि हविष्य के लिए । भुजङ्गपिहितद्वारं = सर्पों से अवरुद्ध मार्ग वाले । पातालं = पाताल लोक में । अधितिष्ठति = रहती है।

हिन्दी-अर्थ: – वह कामधेनु गाय इस समय बहुत दिनों में सम्पन्न होने वाले वरुण के यज्ञ में हवि आदि देने के लिए सर्पों से अवरुद्ध मार्ग वाले पाताल लोक में रहती है।

व्याख्या –

(क) पर्यायपदानि – सा च = पुनश्च इयं कामधेनु:, इदानीं = सम्प्रति, दीर्घसत्रस्य = चिरकालसाध्ययज्ञस्य, प्रचेतस: = वरुणस्य, हविषे = दध्यादिहविरादिकं दातुं, भुजङ्गपिहितद्वारं = सर्पावरुद्धद्वारं, पातालं = रसातलम्, अधितिष्ठति = अधिवसति।

(ख) भावार्थ: – सा कामधेनु: इदानीं चिरकालसाध्यं यज्ञं कुर्वत: वरुणस्य भवने दध्यादिहविरादिकं दातुं सर्पावरुद्धद्वारं पाताललोकं गता अस्ति (तत्रैव निवसति इत्यर्थ:)।

(ग) छन्द: – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्द: अस्ति ।

विशेषांश: –

अधितिष्ठति = अधि + स्था + लट्‌ल., प्र.पु., एकवचनम्।

श्लोक: ८१

प्रसङ्ग: – अनेन श्लोकमाध्यमेन महाकवि: कालिदास: सपत्नीकदिलीपेन कामधेनो: पुत्र्या: आराधना कर्त्तव्या इति वर्णयति –

सुतां तदीयां सुरभे: कृत्वा प्रतिनिधिं शुचि:।
आराधय सपत्नीक: प्रीता कामदुधा हि सा।।८१।।

अन्वयः – तदीयां सुतां सुरभेः प्रतिनिधिं कृत्वा शुचिः सपत्नीकः आराधय हि सा प्रीता कामदुधा (भवति)।

पदार्थः – तदीयां = उस कामधेनु की । सुतां = पुत्री नन्दिनी को । सुरभेः = कामधेनु की । प्रतिनिधिं = प्रतिनिधि । कृत्वा = मानकर (करके)। शुचिः = पवित्र होकर । सपत्नीकः = पत्नी सहित । आराधय = सेवा करो । हि = क्योंकि । सा = वह नन्दिनी । प्रीताः = प्रसन्न होने पर । कामदुधा = मनोरथों को पूर्ण करने वाली । (भवति = होती है)।

हिन्दी-अर्थः – आप उस कामधेनु की पुत्री को उस कामधेनु की प्रतिनिधि मानकर पवित्र होकर पत्नी सहित आराधना करो, क्योंकि प्रसन्न होने पर वह मनोरथों को पूर्ण करती है।

व्याख्या –

(क) पर्यायपदानि – तदीयां = कामधेनुसम्बन्धिनीं, तां सुतां = कामधेनोः पुत्रीं नन्दिनीं, सुरभेः = कामधेनोः, प्रतिनिधिं = स्थानापन्नां, कृत्वा = विधाय, शुचिः = शुद्धः, सपत्नीकः = पत्न्या सह, आराधय = सेवस्व, हि = यतः, सा = नन्दिनी, प्रीता = प्रसन्ना, कामदुधा = मनोरथान् प्रपूरयत्ति।

(ख) भावार्थः – इदानीं त्वं कामधेनुसुतां नन्दिनीं तत्प्रतिनिधिं कृत्वा शुद्धो भूत्वा सभार्यः सेवस्व । यतः सा नन्दिनी प्रसन्ना सती सर्वान् मनोरथान् प्रपूरयति।

(ग) छन्दः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति ।

विशेषांशः –

आराधय = आ + राध् + णिच्, लोट् ल., म.पु., एकवचनम्।

प्रीता = प्री + क्त (स्त्री.)।

श्लोकः ८२

प्रसङ्गः – अनेन श्लोकमाध्यमेन महाकविः कालिदासः कामधेनोः पुत्र्याः नन्दिन्याः वर्णनं करोति –

इति वादिन एवास्य होतुराहुतिसाधनम्।
अनिन्द्या नन्दिनी नाम धेनुराववृत्ते वनात्।।८२।।

अन्वयः – इति वादिनः एव होतुः अस्य आहुतिसाधनं नन्दिनी नाम अनिन्द्या धेनुः वनात् आववृत्ते।

पदार्थः – इति = इस प्रकार । वादिनः = कहते हुए । एव = ही । होतुः = हवन करने वाले । अस्य = मुनि वशिष्ठ की । आहुतिसाधनं = हवन की सामग्री देने वाली । नन्दिनी नाम = नन्दिनी नाम वाली । अनिन्द्या = प्रशंसनीय । धेनुः = गाय । वनात् = वन से । आववृते = आ गई ।

हिन्दी-अर्थः – मुनि वशिष्ठ जी इस प्रकार कह ही रहे थे कि हवन करने वाले मुनि वशिष्ठ के यज्ञ की आहुति दधि, घी आदि का साधनभूत कामधेनु की पुत्री नन्दिनी नाम की प्रशंसनीय गाय वन से लौट आई।

व्याख्या –

(क) पर्यायपदानि – इति = इत्थं, वादिनः = कथयतः, एव, होतुः = हवनशीलस्य, अस्य = मुनेः, आहुति-साधनं = हवनसामग्रीणां करणभूता, नन्दिनी नाम = नन्दिनी नामधेन्या, अनिन्द्या = प्रशंसनीया, धेनुः = गौः, वनात् = अरण्यात्, आववृते = प्रत्यागता ।

(ख) भावार्थः – इत्थं कथयतः एव वशिष्ठस्य यज्ञाय दध्याज्यादि-साधनाभूता कामधेनुसुता नन्दिनी वनात् प्रत्यागता।

(ग) छन्दः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति ।

विशेषांशः –

नन्दिनी = नन्दयति इति सा – नन्द + इन् + ङीष् ।

आववृते = आ + वृत लि.लकारः, प्र.पु., एकवचनम्।

श्लोकः ८३

प्रसङ्गः - अनेन श्लोकमाध्यमेन महाकविः कालिदासः कामधेनोः पुत्र्याः नन्दिन्याः स्वरूपं वर्णयति -

ललाटोदयमाभुग्नं पल्लवस्निग्धपाटला।
बिभ्रती श्वेतरोमाङ्कं संध्येव शशिनं नवम् ।।८३।।

अन्वयः - पल्लवस्निग्धपाटला ललाटोदयम् आभुग्नं श्वेतरोमाङ्कं बिभ्रति नवं शशिनं बिभ्रती सन्ध्या इव (स्थिता वनात् आववृते)।

पदार्थः - पल्लवस्निग्धपाटला = नूतन किसलयों के समान कोमल और लालवर्ण वाली। ललाटोदयं = मस्तक में उत्पन्न होने वाली । आभुग्नं = कुछ-कुछ टेढ़ी । श्वेतरोमकाङ्कं = श्वेत बालों के चिह्न को । बिभ्रती = धारण करती हुई । नवं = नवीन निकले हुए । शशिनं = चन्द्रमा को । बिभ्रति = धारण करने वाली । सन्ध्या = सांयकाल के । इव = समान (स्थिता वनात् आववृते = वन से लौटती हुई नन्दिनी सुशोभित हुई)।

हिन्दी-अर्थः - वह नवीन पल्लवों के समान कोमल लाल रंगवाली, माथे पर कुछ-कुछ टेढ़े श्वेत बालों के चिह्न को धारण करने वाली नवीन चन्द्रमा को धारण करने वाली सन्ध्या के समान उपस्थित हो गई।

व्याख्या -

(क) पर्यायपदानि - पल्लवस्निग्धपाटला = किसलयवत् स्निग्धरक्तवर्णा, ललाटोदयं = भालस्थानोदयम्, आभुग्नम् = ईषद्वक्रं, श्वेतरोमाङ्कं = धवलरोमचिह्नं, बिभ्रती = धारयन्ति, नवं = नवीनं, शशिनं = चन्द्रमसं, बिभ्रति = धारयन्ती, सन्ध्या इव = सांयकाल इव।

(ख) भावार्थः - यथा नवपल्लवसदृशं स्निग्धतायुक्तं श्वेतरक्तं वक्रं च नवीनं चन्द्रं धारयन्ती सन्ध्या शोभते तथैव ललाटस्थं श्वेतरोमाङ्कं धारयन्ती नन्दिनी वनात् प्रत्यागता सुशोभते स्म।

(ग) छन्दः - श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति । अस्य लक्षणं पूर्वश्लोके द्रष्टव्यम् ।

(घ) अलङ्कारः - श्लोकेऽस्मिन् उत्प्रेक्षा अलङ्कारः अस्ति ।

विशेषांशः - भुग्नम् = भुज् + क्त ।

बिभ्रती = भृ + शतृ (स्त्री., प्रथमावि., एकवचनम्)।

श्लोकः ८४

प्रसङ्गः - अनेन श्लोकमाध्यमेन महाकविः कालिदासः नन्दिन्याः स्तनानां वर्णनं करोति -

भुवं कोष्णेन कुण्डोध्नी मेध्येनावभृथादपि।
प्रस्रवेनाभिवर्षन्ती वत्सालोकप्रवर्तिना ।।८४।।

अन्वयः - कोष्णेन अवभृथात् अपि मेध्येन, वत्सालोकप्रवर्तिना प्रस्रवेन भुवम् अभिवर्षन्ती कुण्डोध्नी (वनात् आववृते)।

पदार्थः - कोष्णेन = कुछ-कुछ उष्ण । अवभृथात् अपि = यज्ञ के अन्त में किए गए स्नान से भी । मेध्येन = पवित्र । वत्सालोकप्रवर्तिना = बछड़े को देखने से प्रवाहित होने वाली । प्रस्रवेन = दूध के बहने से । भुवं = पृथ्वी को । अभिवर्षन्ती = सींचती हुई । कुण्डोघ्नी = घड़े के समान स्तनों वाली।

हिन्दी-अर्थः - कुछ-कुछ गरम, यज्ञ के पश्चात् होने वाले स्नान से भी अधिक पवित्र तथा बछडे को देखने मात्र से अपने आप बहते हुए दूध से पृथ्वी को सींचती हुई नन्दिनी आ गई।

व्याख्या –

(क) पर्यायपदानि – कोष्णेन = ईषत् उष्णेन, अवभृथात् अपि = यज्ञाङ्गभूत स्नानादपि, मेध्येन = पवित्रेण, वत्सालोकप्रवर्तिना = वत्सदर्शनेन प्रवहता, प्रस्रवेन = अभिष्यन्दनेन, भुवं = भूमिम्, अभिवर्षन्ती = सिञ्चन्ती, कुण्डोघ्नी = घटोघ्नी।

(ख) भावार्थः – किञ्चित् उष्णेन यज्ञाङ्गस्नानात् अपि पवित्रेण वत्सदर्शनेन प्रवहता अभिष्यन्दनेन भूमिं सिञ्चन्ती घटोघ्नी नन्दिनी वनादागता ।

(ग) छन्दः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति ।

विशेषांशः –

अभिवर्षन्ती = अभि + वृष् + शतृ (स्त्री., प्रथमावि., एकवचनम्)।

कुण्डोघ्नी = कुण्डम् इव ऊघः यस्याः सा (ब.व्री.)।

श्लोकः ८५

प्रसङ्गः – अनेन श्लोकमाध्यमेन महाकविः कालिदासः नन्दिन्याः रजकणैः राज्ञः दिलीपस्य शुद्धतायाः वर्णनं करोति –

रजः कणैः खुरोद्धूतैः स्पृशद्भिर्गात्रमन्तिकात् ।
तीर्थाभिषेकजां शुद्धिमादधाना महीक्षितः ।।८५।।

अन्वयः – खुरोद्धूतैः अन्तिकात् गात्रं स्पृशद्भिः रजः कणैः महीक्षितः तीर्थाभिषेकजां शुद्धिम् आदधाना (वनात् आववृते)।

पदार्थः – खुरोद्धूतैः = खुरों के द्वारा उठाये गए । अन्तिकात् = समीप से । गात्रं = शरीर को । स्पृशद्भिः = स्पर्श करते हुए । रजः कणैः = धूलि के कणों द्वारा । महीक्षितः = राजा दिलीप के । तीर्थाभिषेकजां = तीर्थ के जल में स्नान करने से उत्पन्न होने वाली । शुद्धिं = पवित्रता । आदधाना = करती हुई (वनात् आववृते)।

हिन्दी–अर्थः – खुरों के द्वारा उड़ाये गये समीप से राजा दिलीप के शरीर को स्पर्श करने वाले धूलि–कणों के द्वारा राजा को मानो तीर्थाभिषेक से शुद्धि करती हुई नन्दिनी आ गई।

व्याख्या –

(क) पर्यायपदानि – खुरोद्धूतैः = शफोत्क्षिप्तैः, अन्तिकात् = समीपात्, गात्रं = शरीरं, स्पृशद्भिः = स्पर्शं कुर्वद्भिः, रजः कणैः = धूलिकणैः, महीक्षितः = राज्ञः दिलीपस्य, तीर्थाभिषेकजां = तीर्थजलाभिषेकसम्भवां, शुद्धिं = पवित्रताम्, आदधाना = कुर्वाणा ।

(ख) भावार्थः – खुरोत्थापितैः धूलिकणैः समीपे वर्तमानस्य राज्ञः दिलीपस्य गात्रस्पर्शं कुर्वद्भिः तीर्थाभिषेकजां शुद्धिं कुर्वाणा नन्दिनी वनात् प्रत्यागता ।

(ग) छन्दः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति ।

विशेषांशः –

उद्धूत = उत् + धृ + क्त ।

स्पृशद्भिः = स्पृश् + शतृ तृ.वि., बहुवचनम् ।

श्लोकः ८६

प्रसङ्गः – अनेन श्लोकमाध्यमेन महाकविः कालिदासः नन्दिनीं दृष्ट्वा महर्षिवशिष्ठेन कथितवचनानि वर्णयति –

तां पुण्यदर्शनां दृष्ट्वा निमित्तज्ञस्तपोनिधिः ।
याज्यमाशंसितावन्ध्यप्रार्थनं पुनरब्रवीत् ।।८६।।

अन्वयः – निमितज्ञः तपोनिधिः पुण्यदर्शनां तां दृष्ट्वा आशंसिता–वन्ध्यप्रार्थनं याज्यं पुनः अब्रवीत् ।

पदार्थः – निमितज्ञः = शकुनशास्त्र के विद्वान् । तपोनिधिः = तपस्वी महर्षि वशिष्ठ। पुण्यदर्शनां = पवित्र दर्शनों वाली । तां = उस नन्दिनी को । दृष्ट्वा = देखकर । आशंसिताबन्ध्यप्रार्थनं = सफल मनोरथ की प्रार्थना करने वाले । याज्यं = यज्ञ कराने योग्य राजा दिलीप से । पुनः = फिर । अब्रवीत् = बोले।

हिन्दी–अर्थः – शकुनों को जानने वाले महर्षि वशिष्ठ ने पुण्य दर्शनों वाली उस नन्दिनी गाय को देखकर सफल मनोरथ की याचना करनेवाले यजमान राजा दिलीप से पुनः कहा ।

व्याख्या –

(क) पर्यायपदानि – निमितज्ञः = शकुनज्ञः, तपोनिधिः = महर्षिवशिष्ठः, पुण्यदर्शनां = पवित्रदर्शनां, तां = नन्दिनीं, दृष्ट्वा = अवलोक्य, आशंसिताबन्ध्यप्रार्थनं = सफलमनोरथं, याज्यं = याजयितुं योग्यं, तं दिलीपं, पुनः = भूयः, अब्रवीत् = अवदत् ।

(ख) भावार्थः – शकुनज्ञः महर्षिः वशिष्ठः यदा तां नन्दिनीम् अपश्यत् तदा असौ शीघ्रमेव ज्ञातवान् यत् राज्ञः पुत्र प्रार्थना अवश्यमेव सफला भविष्यति । सः च मुनिः राजानं पुनरवोचत् ।

(ग) छन्दः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति ।

विशेषांशः – दृष्ट्वा = दृश् + क्त्वा ।

आशंसितम् = आ + शंस् + क्त ।

अब्रवीत् = ब्रूञ् + लङ् , प्र.पु., एकवचनम् ।

श्लोकः ८७

प्रसङ्गः – अनेन श्लोकमाध्यमेन महाकविः कालिदासः महर्षिवशिष्ठेन राज्ञे दिलीपाय कृतसफलमनोकामनापूर्तेः वर्णनं करोति –

अदूरवर्तिनीं सिद्धिं राजन् विगणयात्मनः ।
उपस्थितेयं कल्याणी नाम्नि कीर्तिते एव यत् ।।८७।।

अन्वयः – राजन् ! आत्मनः सिद्धिम् अदूरवर्तिनीं विगणय यत् नाम्नि कीर्तिते एव इयं कल्याणी उपस्थिता ।

पदार्थः – राजन् = हे राजा दिलीप ! आत्मनः = अपनी । सिद्धिं = कार्य सिद्धि को । अदूरवर्तिनां = शीघ्रपूर्ण होने वाली । विगणय = जानिये । यत् = जिस कारण से । नाम्नि कीर्तिते एव = नाम ग्रहण मात्र से ही । इयं कल्याणी = यह कल्याणी नन्दिनी । उपस्थिता = उपस्थित हो गई ।

हिन्दी–अर्थः – हे राजन् ! आप अपनी कामना को शीघ्र पूर्ण होने वाली जानिये, क्योंकि नाम लेते ही यह कल्याणी नन्दिनी यहाँ उपस्थित हो गई ।

व्याख्या –

(क) पर्यायपदानि – राजन् = हे नृप !, आत्मनः = स्वस्य, सिद्धिं = कार्यसिद्धिम्, अदूरवर्तिनीं = शीघ्रभाविनीं, विगणय = जानीहि, यत् = यस्मात् कारणात्, नाम्नि कीर्तिते एव = नामग्रहणमात्रेणैव, इयं कल्याणी उपस्थिता = इयं कल्याणी सम्प्राप्ता ।

(ख) भावार्थः – हे राजन् ! इदानीं भवतः मनोरथसिद्धिः अविलम्बेन एव भविष्यति यतः एषा मङ्गलमयी नन्दिनी मया नाम्ना उच्चारिते सत्येव सम्मुखमागता ।

(ग) छन्दः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति ।

विशेषांशः –

विगणय = वि + गण् , लोट् लकारः, म.पु., एकवचनम् ।

उपस्थिता = उप + स्था + क्त (स्त्री.) ।

श्लोकः ८८

प्रसङ्गः – अनेन श्लोक माध्यमेन महाकविः कालिदासः राज्ञा दिलीपेन नन्दिन्याः सेवा कर्त्तव्या इति वर्णयति –

वन्यवृत्तिरिमां शश्वदात्मानुगमनेन गाम् ।

विद्यामभ्यसनेनेव प्रसादयितुमर्हसि ।।८८।।

अन्वयः – वन्यवृत्तिः (सन्) इमां गां शश्वत् आत्मानुगमनेन अभ्यसनेन विद्याम् इव प्रसादयितुम् अर्हसि ।

पदार्थः – वन्यवृत्तिः = कन्दमूल-फल आदि के द्वारा जीवन-यापन करते हुए । इमां गां = इस नन्दिनी गाय को । शश्वत् = निरन्तर । आत्मानुगमनेन = अपने अनुसरण के द्वारा । अभ्यसनेन = सतत् अभ्यास के द्वारा । विद्याम् इव = विद्या के समान । प्रसादयितुम् = प्रसन्न करने के लिए । अर्हसि = समर्थ हो ।

हिन्दी-अर्थः – हे राजन् ! आप वन के कन्द-मूल-फलों का आहार करते हुए निरन्तर इसके पीछे-पीछे चलते हुए इस गाय को उसी प्रकार प्रसन्न करने मे समर्थ हो, जिस प्रकार अभ्यास से विद्या प्राप्त की जाती है।

व्याख्या –

(क) पर्यायपदानि – वन्यवृत्तिः = कन्दमूलादि-आहारः, इमां गां = एतां धेनुं नन्दिनीं, शश्वत् = निरन्तरम्, आत्मानुगमनेन = स्वानुसरणेन, अभ्यसनेन = अभ्यासेन, विद्यां = शास्त्रम्, इव = समानं, प्रसादयितुं = प्रसन्नां कर्त्तुम्, अर्हसि = समर्थः असि ।

(ख) भावार्थः – यथा अभ्यासेन विद्या प्रसन्ना सती हृदयंगता भवति तथैव त्वमपि वनकन्दमूलादिभिरेव आहारं विधाय अस्याः अनुसरणेन इमां यावन्मनोरथसिद्धिः भवति तावत् प्रसादय ।

(ग) छन्दः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति ।

(घ) अलङ्कारः – श्लोकेऽत्र उपमा नामकः अलङ्कारः अस्ति ।

विशेषांशः – वन्यवृत्तिः = वने भवं वन्यम् । वन्यम् एव वृत्तिः (भोजनं) यस्य असौ (ब.ब्री. समासः) ।

प्रसादयितुम् = प्र +सद् + णिच् + तुमुन् ।

श्लोकः ८९

प्रसङ्गः – अनेन श्लोकमाध्यमेन महाकविः कालिदासः महर्षेः वशिष्ठस्य कथनानुसारं राज्ञा दिलीपेन गौः नन्दिनी अनुसरणीया इति वर्णयति –

प्रस्थितायां प्रतिष्ठेथाः स्थितायां स्थितिमाचरेः ।

निषण्णायां निषीदास्यां पीताम्भसि पिबेरपः ।।८९।।

अन्वयः – अस्यां प्रस्थितायां त्वं प्रतिष्ठेथाः , स्थितायां स्थितिम् आचरेः, निषण्णायां निषीद, पीताम्भसि अपः पिबेः।

पदार्थः – अस्यां = इस नन्दिनी के । प्रस्थितायां = प्रस्थान करने पर (चलने पर)। त्वं = तुम (राजा दिलीप)।

प्रतिष्ठेथाः = प्रस्थान करना (चलना)। स्थितायां = रुक जाने पर । स्थितिम् आचरेः = रुक जाना । निषण्णायां = बैठ जाने पर । निषीद = बैठ जाना । पीताम्भसि = जल पीने पर । अपः = जल को । पिबेः = पीना ।

हिन्दी-अर्थः - हे राजन् ! यह नन्दिनी गाय जब चले, तब चलना, जब खड़ी हो, तब खड़ा होना, जब बैठे, तो बैठना, जब जल पी चुके, तब जल पीना, इस प्रकार छाया की भाँति इसका अनुसरण करना ।

व्याख्या -

(क) पर्यायपदानि - अस्याम् = एतस्यां नन्दिन्यां, प्रस्थितायां = प्रचलितायां, त्वं = भवान् दिलीपः, प्रतिष्ठेथाः = प्रस्थानं कुरु, स्थितायां = तिष्ठन्त्यां, स्थितिम् आचरेः = स्थितीं कुरु(तिष्ठतु), निषण्णायाम् = उपविष्टायां, निषीद = उपविश, पीताम्भसि = कृतजलपानायाम्, अपः = जलं, पिबेः = पिब ।

(ख) भावार्थः - हे राजन् ! यदा इयं प्रचलति तदा त्वमपि प्रचल, यदा च तिष्ठति तदा तिष्ठ, यदा निषीदति तदा निषीद तथा च यदा जलं पिबति तदैव त्वमपि जलं पिब इत्येवं छायावत् एनामनुसर।

(ग) छन्दः - श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति ।

विशेषांशः -

प्रस्थितायाम् = प्र + स्था + क्त (स्त्री.) स.वि., एकवचनम् ।

प्रतिष्ठेथाः = प्रति + स्था (आ.) विधिलिङ् लकारः, म.पु., एकवचनम् ।

आचरेः = आ + चर्, वि.लिङ् लकारः, म.पु., एकवचनम् ।

निषण्णायाम् = नि +सद् + क्त (स्त्री.), स.वि., एकवचनम् ।

श्लोकः ९०

प्रसङ्गः - अनेन श्लोकमाध्यमेन महाकविः कालिदासः ऋषिवशिष्ठानुसारं राज्ञी सुदक्षिणाऽपि नन्दिन्याः सेवां कुर्यात् इति वर्णयति -

वधूर्भक्तिमती चैनामर्चितामातपोवनात् ।
प्रयता प्रातरन्वेतु सायं प्रत्युद्व्रजेदपि ।।९०।।

अन्वयः - वधूः भक्तिमती प्रयता च अर्चिताम् एनां प्रातः आतपोवनात् अन्वेतु सायमपि प्रत्युद्व्रजेत् ।

पदार्थः - वधूः = जाया सुदक्षिणा । भक्तिमती = भक्तिपूर्वक । प्रयता = पवित्र होकर । च = और । अर्चितां = इसकी पूजा करके । एनां = नन्दिनी को । प्रातः = प्रतिदिन प्रातःकाल । आतपोवनात् = तपोवन की सीमा तक । अन्वेतु = अनुगमन करें । सायमपि = सन्ध्याकाल के समय भी । प्रत्युद्व्रजेत् = आगे जाकर स्वागत करें ।

हिन्दी-अर्थः - वधू सुदक्षिणा भी पवित्र होकर भक्तिपूर्वक इसकी पूजा करके प्रतिदिन प्रातःकाल तपोवन की सीमा तक इसे पहुँचाने जाये तथा सायंकाल में भी तपोवन की सीमा पर पहुँचकर स्वागत पूर्वक आश्रम में लाये ।

व्याख्या -

(क) पर्यायपदानि - वधूः = जाया , भक्तिमती = भक्तियुक्ता, प्रयता च = पवित्रा, च = अपि, अर्चितां = पूजिताम्, एनां = नन्दिनीं, प्रातः = प्रातःकाले, आतपोवनात् = तपोवनान्तं यावत्, अन्वेतु = अनुगच्छतु, सायमपि = सायंकालेऽपि, प्रत्युद्व्रजेत् = प्रत्युद्गच्छेत् ।

(ख) भावार्थः - वधूः सुदक्षिणाऽपि पवित्रा सती भक्त्यैनां सम्पूज्य प्रातः तपोवनसीमापर्यन्तम् अनुगच्छतु, सायंकाले च अस्याः आगमनसमये स्वागतपूर्वकम् एनाम् आश्रमम् आनयतु ।

(ग) छन्दः - श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति ।

विशेषांश: –

प्रयत = प्र + यम् + क्त ।

अर्चित = अर्च् + क्त ।

अन्वेतु = अनु + इ – लोट्लकार:, प्र.पु., एकवचनम् ।

श्लोक: ९१

प्रसङ्ग: – अनेन श्लोकमाध्यमेन महर्षिणा वशिष्ठेन प्रदत्तसेवाधर्मनियमान् आशीर्वादान् च वर्णयति महाकवि: कालिदास: –

इत्याप्रसादादस्यास्त्वं परिचर्यापरो भव ।
अविघ्नमस्तु ते स्थेया: पितवे धुरि पुत्रिणाम् ।।९१।।

अन्वय: – इति त्वम् आप्रसादात् अस्या: परिचर्यापर: भव, ते अविघ्नम् अस्तु पिता इव पुत्रिणां धूरि स्थेया: ।

पदार्थ: – इति = इस प्रकार से । त्वं = आप राजा दिलीप । आप्रसादात् = जब तक वह प्रसन्न न हो जाय तब-तक । अस्या: = इस नन्दिनी की । परिचर्यापर: = सेवा में तत्पर । भव = होना चाहिए । ते = तुम्हारा । अविघ्नं = विघ्नों का अभाव । अस्तु = होवे । पिता इव = पिता के समान । पुत्रिणां = सत्पुत्रवालों में। धुरि = श्रेष्ठ (अग्रगण्य)। स्थेया: = होवें ।

हिन्दी-अर्थ: – इस प्रकार आपको इस नन्दिनी के प्रसन्न होने तक इसकी सेवा करनी चाहिए । तुम्हारे कष्ट दूर हों । तुम भी अपने पिता के समान पुत्र-वालों में श्रेष्ठ बनों ।

व्याख्या –

(क) पर्यायपदानि – इति = अनेन प्रकारेण, त्वं = भवान् राजा दिलीप:, आप्रसादात् = प्रसन्नतापर्यन्तम्, अस्या: = नन्दिन्या:, परिचर्यापर: = सेवातत्पर:, भव = भवे:, ते = तव, अविघ्नं = विघ्नाभाव:, अस्तु = भवतु, पिता इव = जनक: इव, पुत्रिणां = सत्पुत्रवतां, धुरि = अग्रे, स्थेया: = तिष्ठे: ।

(ख) भावार्थ: – यथोक्तविधिना त्वम् अस्या: प्रसादपर्यन्तं परिचर्यां कुरु । ते विघ्नानि नष्टानि भवन्तु । तव पितेव त्वं शोभनपुत्रवतां भवे: ।

(ग) छन्द: – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्द: अस्ति ।

(घ) अलङ्कार: – अत्र श्लोके उपमानामक: अलङ्कार: अस्ति ।

विशेषांश: –

अस्तु = अस् , लोट्लकार:, प्र.पु., एकवचनम् ।

स्थेया: = स्था आ.लिङ्, म.पु., एकवचनम् ।

श्लोक: ९२

प्रसङ्ग: – अनेन श्लोकमाध्यमेन महाकवि: कालिदास: राज्ञा दिलीपेन गुरो: वशिष्ठस्य आदेश: शिरोधार्य: कृत इति वर्णयति –

तथेति प्रतिजग्राह प्रीतिमान् सपरिग्रह: ।
आदेशं देशकालज्ञ: शिष्य: शासितुरानत: ।।९२।।

अन्वय: – देशकालज्ञ: प्रीतिमान् सपरिग्रह: शिष्य: आनत: (सन्) शासितु: आदेशं तथा इति प्रतिजग्राह ।

पदार्थः - देशकालज्ञः = देश तथा काल के मर्मज्ञ । प्रीतिमान् = प्रसन्न होकर । सपरिग्रहः = पत्नी सुदक्षिणा के साथ । शिष्यः = राजा दिलीप । आनतः (सन्) = नम्रतापूर्वक । शासितुः = गुरु वशिष्ठ के । आदेशं = आदेश को । तथा इति = ऐसा ही हो । प्रतिजग्राह = स्वीकार किया।

हिन्दी-अर्थः - देश तथा काल के मर्मज्ञ राजा दिलीप ने प्रसन्न होकर रानी सुदक्षिणा के साथ गुरु वशिष्ठ के आदेश को बड़ी नम्रतापूर्वक ऐसा ही हो- ऐसा कहकर स्वीकार किया ।

व्याख्या -

(क) पर्यायपदानि - देशकालज्ञः = अग्निसामीप्यस्य अग्निहोत्रावसानस्य च बोद्धा, प्रीतिमान् = प्रसन्नः, सपरिग्रहः = सपत्नीकः, शिष्यः = अन्तेवासी राजा दिलीपः, आनतः (सन्) = नम्रः, शासितुः = गुरोः, आदेशम् = आज्ञां, तथा इति = तथास्तु इति, प्रतिजग्राह = स्वीचकार ।

(ख) भावार्थः - देशकालमर्मज्ञः सभार्यः राजा दिलीपः प्रसन्नः सन् गुरोर्वशिष्ठस्याज्ञां विनयावनतो भूत्वा स्वीकृतवान्।

(ग) छन्दः - श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति ।

विशेषांशः -

आनतः = आ + नम् + क्त ।

शासितुः = शास् + षष्ठी एकवचनम् ।

प्रतिजग्राह = प्रति + ग्रह् , लिट्लकारः, प्र.पु., एकवचनम् ।

श्लोकः ९३

प्रसङ्गः - अनेन श्लोकमाध्यमेन महाकविः कालिदासः राज्ञे दिलीपाय प्रदत्तशयनाज्ञायाः पालनस्य वर्णनं करोति -

अथ प्रदोषे दोषज्ञः संवेशाय विशांपतिम् ।
सूनुः सूनृतवाक्स्रष्टुर्विससर्जोर्जितश्रियम् ।।९३।।

अन्वयः - अथ प्रदोषे दोषज्ञः सूनृतवाक् स्रष्टुः सूनुः उर्जितश्रियं विशांपतिं संवेशाय विससर्ज ।

पदार्थः - अथ = गुरु वशिष्ठ की आज्ञा स्वीकार कर लेने के पश्चात् । प्रदोषे = रात्रि में । दोषज्ञः = विद्वान् । सूनृतवाक् = सत्यप्रियभाषी । स्रष्टुः = ब्रह्मा के । सूनुः = पुत्र । उर्जितश्रियं = बढी हुई शोभा वाले । विशांपतिः = राजा दिलीप को । संवेशाय = सोने के लिए । विससर्ज = आज्ञा दी ।

हिन्दी-अर्थः - इसके अनन्तर रात में विद्वान् सत्य और प्रिय बोलने वाले ब्रह्मा के पुत्र महर्षि वशिष्ठ ने राजा दिलीप को सोने की आज्ञा प्रदान की ।

व्याख्या -

(क) पर्यायपदानि - अथ = अनन्तरं, प्रदोषे = सांयकाले, दोषज्ञः = विद्वान्, सूनृतवाक् = सत्यप्रियभाषी, स्रष्टुः = ब्रह्मणः, सूनुः = पुत्रः, उर्जितश्रियं = प्रवृद्धशोभं, विशांपतिं = नृपं दिलीपं, संवेशाय = शयनाय, विससर्ज = आज्ञापयामास।

(ख) भावार्थः - ततः रात्रौ विद्वान् मधुरभाषी ब्रह्मपुत्रः सः महर्षिः राज्यश्रिया दीप्यमानं तं राजानं दिलीपं शयनाय आदेशं दत्तवान् (आदिष्टवान्) ।

(ग) छन्दः - श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति ।

विशेषांशः -

स्रष्टुः = सृजति इति स्रष्टा - सृज् +तृच् । तस्य (ष.वि., एकवचनम्)।

संवेशाय = सम् + विश्, चतुर्थीविभक्तिः, एकवचनम् ।

विससर्ज = वि + सृज्, लिट् लकारः, प्र.पु., एकवचनम् ।

श्लोकः ९४

प्रसङ्गः - अनेन श्लोकमाध्यमेन महाकविः कालिदासः महर्षिणा वशिष्ठेन राज्ञे दिलीपाय प्रदत्तमुनियोग्यभोजनशय्ययोः वर्णनं करोति -

सत्यामपि तपः सिद्धौ नियमापेक्षया मुनिः।
कल्पवित्कल्पयामास वन्यामेवास्य संविधाम् ।।९४।।

अन्वयः - कल्पवित् मुनिः तपः सिद्धौ सत्याम् अपि नियमापेक्षया अस्य वन्याम् एव संविधां कल्पयामास ।

पदार्थः - कल्पवित् = व्रत-विधिज्ञ । मुनिः = मुनि वशिष्ठ । तपः सिद्धौ = तप की सिद्धि से । सत्याम् अपि = राजाओं के योग्य शय्या तैयार कर देने का सामर्थ्य होने पर भी । नियमापेक्षया = व्रत का ध्यान रखते हुए । अस्य = राजा दिलीप के । वन्याम् एव = वनवासी वृत्तियों के समान ही । संविधां = कुशाओं के बिछौनों का । कल्पयामास = प्रबन्ध किया ।

हिन्दी-अर्थः - व्रत-विधिज्ञ मुनि वशिष्ठ ने अपने तप के प्रभाव से अन्य राजकीय भोग्य सामग्री को उपस्थित करने की शक्ति रखते हुए भी व्रत के नियमों के विचार से वनवासी वृत्तियों के समान ही कुशाओं के बिछौनों का प्रबन्ध किया ।

व्याख्या -

(क) पर्यायपदानि - कल्पवित् = व्रतप्रयोगाभिज्ञः, मुनिः = मुनिः वशिष्ठः, तपः सिद्धौ = तपस्यायाः सिद्धयां, सत्याम् अपि = विद्यमानेऽपि सर्वविधसामर्थ्ये, नियमापेक्षया = व्रतचर्यापेक्षया, अस्य = दिलीपस्य, वन्यामेव = वनोत्पन्नामेव, संविधां = कुशास्तरणसामग्रीं, कल्पयामास = रचयामास ।

(ख) भावार्थः - व्रतप्रयोगाभिज्ञः मुनिः वशिष्ठः तपस्यासिद्धिबलेन विद्यमानेऽपि व्रतचर्यापेक्षया राज्ञे दिलीपाय वनोत्पन्नामेव कुशास्तरणसामग्रीं रचयामास।

(ग) छन्दः - श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति ।

विशेषांशः -

सत्याम् = अस् + शतृ (स्त्री.) स.वि., एकवचनम् ।

संविधा = संविधीयते अनया इति = सं +वि + धा + क ।

कल्पयामास = कल्प् + णिच्, लिट्लकारः, प्र.पु., एकवचनम् ।

श्लोकः ९५

प्रसङ्गः - अनेन श्लोकमाध्यमेन महाकविः कालिदासः महर्षिणा वशिष्ठेन राज्ञे दिलीपाय प्रदत्त पर्णशय्यायां द्वयोः सुदक्षिणादिलीपयोः शयनं वर्णयति -

निर्दिष्टां कुलपतिना च पर्णशाला,
मध्यास्य प्रयतपरिग्रहद्वितीयः ।
तच्छिष्याध्ययननिवेदितावसानां,
संविष्टः कुशशयने निशां निनाय ।।९५।।

अन्वयः - प्रयतपरिग्रहद्वितीयः सः कुलपतिना निर्दिष्टां पर्णशालाम् अध्यास्य कुशशयने संविष्टः (सन्)

तच्छिष्याध्ययननिवेदितावसानां निशां निनाय ।

पदार्थः - प्रयतपरिग्रहद्वितीयः = राजा दिलीप अपनी पत्नी सुदक्षिणा के साथ । सः = वह राजा दिलीप ने । कुलपतिना = कुलगुरु वशिष्ठ से । निर्दिष्टां = बताई हुई । पर्णशालां = पर्णकुटी में । अध्यास्य = निवास करके । कुशशयने = कुशों की शय्या पर । संविष्टः = सोये हुए । तच्छिष्याध्ययननिवेदितावसानां = ऋषि के छात्रों के प्रातः कालीन वेदपाठ के द्वारा जानी गई प्रभातवाली । निशां = रात्रि को । निनाय = व्यतीत किया ।

हिन्दी-अर्थः - राजा दिलीप अपनी पत्नी सुदक्षिणा के साथ कुलपति वशिष्ठ जी द्वारा निर्दिष्ट पर्णकुटी में कुश के आसन पर सोये तथा गुरु वशिष्ठ के शिष्यों द्वारा किये गए वेदपाठ से रात्रि को बीती हुई जानकर जाग गए ।

व्याख्या -

(क) पर्यायपदानि - प्रयतपरिग्रहद्वितीयः = नियतपत्नीद्वितीयः, सः = दिलीपः, कुलपतिना = वशिष्ठेन, निर्दिष्टां = आदिष्टां, पर्णशालां = पर्णकुटीम्, अध्यास्य = अधिष्ठाय, कुशशयने = कुशशय्यायां, संविष्टः = सुप्तः, तच्छिष्याध्ययननिवेदितावसानां = ऋषिच्छात्राणां वेदपाठेन ज्ञातावसानां, निशां = रात्रिं, निनाय = यापयामास ।

(ख) भावार्थः - राजा दिलीपः सुदक्षिणया सह कुलपतिना वशिष्ठेन सूचितां पर्णकुटीं प्रविश्य कुशास्तरणे सुप्तवान् । तच्छिष्यैः कृतेन वेदघोषेण च रात्रिर्गतेति विज्ञाय प्रबुद्ध ।

(ग) छन्दः - श्लोकेऽस्मिन् प्रहर्षिणी छन्दः अस्ति । इदमेकं समवृत्तमस्ति । अतः सर्वेषु चरणेषु समानं लक्षणं भवति । 'प्रहर्षिणी' छन्दसः लक्षणमिदम् -

म्नौ ज्रौ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयम् ।

अर्थात् प्रहर्षिणी छन्दसः प्रत्येकस्मिन् चरणे मगणः, नगणः, जगणः, रगणः, अन्ते च एकः गुरुः अक्षरः भवति । तृतीये-अक्षरे दशमे अक्षरे च यतिः भवति । अत्र यथा -

मगणः	नगणः	जगणः	रगणः	गुरुः
SSS	।।।	।S।	S।S	S
निर्दिष्टां	कुलप	तिना स	पर्णशा	ला

विशेषांशः - अध्यास्य = अधि + आस् + ल्यप् ।

संविष्ट = सम् + विश् + क्त ।

निनाय = 'नी' लिट् लकारः, प्र.पु., एकवचनम् ।

आदर्शप्रश्नाः

(क) निम्नलिखितप्रश्नानामुत्तरं केवलं शब्दमात्रेण अथवा वाक्यमात्रेण प्रदातव्यम् -

१. रघुवंशस्य लेखकः कः अस्ति ?
२. रघुवंशमहाकाव्ये कति सर्गाः सन्ति ?
३. रघुवंशस्य प्रथमसर्गस्य प्रारम्भे कयोः वन्दना कृता अस्ति ?
४. महाकविकालिदासेन कति महाकाव्यानि लिखितानि ?
५. महाकविकालिदासस्य कति नाटकानि प्रसिद्धानि ?
६. सुदक्षिणा कस्य राज्ञः पत्नी आसीत् ?
७. सुदक्षिणा कस्य राजपुत्री आसीत् ?
८. सुदक्षिणायाः पतिः कः आसीत् ?
९. राजा दिलीपः कस्याः पतिः आसीत् ?
१०. राजा दिलीपः कस्य वंशस्य राजा आसीत् ?
११. राज्ञः दिलीपस्य कुलगुरुः कः आसीत् ?
१२. राजा दिलीपः किमर्थं दुःखी आसीत् ?
१३. महर्षिणा वशिष्ठेन कस्याः सेवां कर्त्तुम् आदेशः दत्तः ?
१४. नन्दिनी गौः कस्याः पुत्री आसीत् ?
१५. महाकविः कालिदासः कस्य अलङ्कारस्य प्रयोगे सिद्धः प्रसिद्धश्च ?

(ख) लघूत्तरात्मकप्रश्नाः -

१. रघुवंशस्य प्रथमे श्लोके शिवपार्वत्योः तुलना काभ्यां सह कृता अस्ति ?
२. राज्ञः दिलीपस्य सन्ततिरभावस्य कारणं संस्कृतभाषया लेखनीयम् ।
३. गुरोः वशिष्ठस्य आश्रमगमनमार्गस्य संक्षिप्तवर्णनं स्वशब्दैः कर्त्तव्यम् ।
४. राज्ञा दिलीपेन कथं राज्यसञ्चालनं क्रियते स्म इति लेखनीयम् ।
५. राज्ञा दिलीपेन राज्ञ्या सुदक्षिणया च नन्दिनी-गोः सेवा केन प्रकारेण कृता ?

(ग) विवरणात्मकप्रश्नाः -

१. रघुवंशस्य प्रथमसर्गस्य कथासारः संस्कृतभाषया लेखनीयः।
२. 'उपमा कालिदासस्य' इति सूक्तेः संस्कृतभाषया व्याख्या कर्त्तव्या।
३. महाकविकालिदासस्य संक्षिप्त-परिचयः संस्कृतेन लेखनीयः।
४. महाकविकालिदासविरचितग्रन्थानां संक्षिप्तवर्णनं स्वशब्दैः करणीयम्।